

First edition 1912

Reprint 1923

All Rights Reserved.

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without **Special Permission**

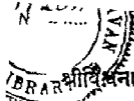
PRINTED AND PUBLISHED

BY M. I. DESAI

'GUJARATI PRINTING PRESS

8435009 BUILDINGS-FORT,

BOMBAY

॥ आः ॥

श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता

कारिकावली ।

सिद्धाः १५ भावावलीसहिता
सायणविरचिता

॥ १२५ ॥
रैक-लल्लुरामतनुजनुपां जीवरामशास्त्रिणा
विषमस्थलोपयुक्तटिप्पणीनिवेशनपुरःसरं
संशोधिता ।

सा ५

मुम्बय्यां

‘गुजराती’ प्रिंटिंग-मुद्रणयन्त्राविपतिना

प्राकाश्यं नीता ।

शकेः १८४५

सन १९२३

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेन्द्रिकाया राजशासनानुसारेण प्रकाशयित्वा स्वयत्कीर्त्या ।

मणिलाल इच्छाराम देशाई इत्येवः स्वयं " गुजराती "
 विदित्वाति छदणपत्राख्ये छदपिम्बा प्रकाशितम् ।
 बोट-साधन विदिङ्ग-मुंबई.

॥ श्रीहरिः ॥

प्रस्तावना

अनाद्यन्तसंसारचक्रे स्वोपाहितशुभाशुभकर्मपरिपाकवशाद् बन्धस्यमरणानां संसृतप्राणिनां सर्वधैतादृशी श्रेयुषी जायतेऽहं कः ? कस्मादागतः ? कुत्र गमिष्यामि ? संसारचक्रस्य कोऽपि नेता वर्तते न वा ? वर्तते चेत्कीदृशः ? कुत्र वर्तते ? इत्याद्यनेकोर्मयः स्वान्ते प्रादुर्भवन्ति । तत्प्रशमानार्थमेव दार्शनिकविद्यायाः प्रादुर्भावः । तत्प्रणेताश्च कपिलऋष्यादगौतमपतञ्जलिजैमिनिव्यासाख्याः पण्डितवर्षयः । दर्शनानि च सांख्यवैशेषिकन्यायपातञ्जलीमांसाधेदान्ताख्यानि पद् । यद्यपि चावांश्चौदवृहस्पतिप्रभृतिनास्तिककोटिप्रविष्टानां दर्शनानि सधुपलभ्यन्ते तथापि भारतीयवैदिकभतावलम्बिन्यः संसृतप्रजाः सांप्रतकाले समानपूर्वकं तानि नाङ्गीकुर्वन्ति । यद्यपि—आस्तिकनास्तिकव्यवहारबीजे द्व “ नास्तिको वेदनिन्दकः ” इति मानवीयमेव तथापि “ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ” । ४ । ४ । ६० । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स नास्तिकः—इति पाणिनिपतञ्जलिनिर्मितसूत्रभाष्याभ्यां समुत्पन्नेन शब्दद्वयेन निधीयते यद्यिदो दर्शनद्वयसाधारणः । परस्परविचारसंकर्यादुभयविषयव्यापि दर्शनानि समीचीनान्येति वक्ष्ये । किं चादिशंकराचार्यसमयात्प्राङ् केनापि वैदिकमतावलम्बिनास्तिकविदुषास्तिकदर्शनवर्णनाय नोच्छ्रुतिता लेखनी तेनैव व्यासदर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादारम्भे “ सम्यग्दर्शनप्रतिपन्नभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते ” इत्यादिनोद्दिष्टम् । अत्र भूमः, किं व्यासदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित्यस्यसम्यग्दर्शनानीति ! यदेवं न्यासादि भगवता व्यासेन किमिति यत्र तत्रेतिहासपुराणेषु दर्शनकारणानां कपिलादिमहर्षीणां प्रशंसा कृता ? दार्शनिकसिद्धान्तवर्णनाय प्रवर्तकस्याचार्यवर्षस्य पद्दर्शनस्थापनाचार्यभगवद्भूमिचञ्चं राचार्येत्यादिस्वविद्वदात्रत्यां पूर्वविशेषणं केनाप्यत्रांचीनतपोवस्थापरशंकराचार्येण प्रक्षिप्तमिति भाति । आस्तिकदर्शनान्तर्गतयोर्वैशेषिकन्यायदर्शनयोः संश्लिष्टसंसारभूतार्थानुबोधिता “ न्यायसिद्धान्तमुखावती ” इति सप्रसिद्धा बहूदेशीयविद्वद्ब्रह्मीविश्वनाथपञ्चाननमहाचार्येण विरचिता सा चैवं महता परिश्रमेण संशोध्य विषयस्यव्याख्यपुनरिष्णया समलंकृतास्ति । अस्याः संशोयनकर्मण्यस्मत्सद्विः वात्रे इत्युपाह्वयैर्महादेश्यादिभिः साहाय्यं कृतमन्तेषामुपकारं मुहुर्मुहुः स्मरामीनि शम् ।

विद्वत्पुष्पाकाङ्क्षी

(रक्त) जीवराम लल्लुभाईशास्त्री

॥ विषयानुक्रमः ॥

विषयः	पृष्ठम् .
मूलाक्षरणम्	१
पदार्थविभागः	३
द्रव्यविभागः	४
गुणविभागः	०
कर्मविभागः	११
सामान्यनिरूपणम्	६
विशेषनिरूपणम्	७
समवायनिरूपणम्	१०
अभावविभागः	८
सत्तानां पदार्थानां साधर्म्यनिरूपणम्	९
द्रव्यादिपञ्चानां द्रव्यगुणकर्मणां च साधर्म्यम्	११
सामान्यविशेषसमवायामाशयानां साधर्म्यनिरूपणं पारिभाषिकत्वयोदीना-	
मकारणत्वम्	१०
कारणत्वनिरूपणं कारणविभागश्च	११
अन्यथाभिहित्वनिरूपणम्	११
अन्यथासिद्धानां परिगणनम्	१२
द्रव्यस्य समवायिकारणत्ववचनं गुणकर्मसाधर्म्यं च	१४
द्वित्यादीनां नयानां साधर्म्यम्	१५
द्वितीजप्रत्येकत्ववचनसंसां साधर्म्यम्	१७
वालाकाभास्त्रिणां द्वित्यादीनां पञ्चानां चतुर्णां च साधर्म्यम्	१७
आकाशशरीरिणां साधर्म्यम्	१६
पृथ्वीजप्रत्येकतां पृथ्वीजद्रव्योः पृथिवीनेत्रमोक्ष साधर्म्यम्	१७
पृथिवीनेत्रमोक्षवाकाशात्मनां साधर्म्यम्	१७
वैधर्म्यदिग्दर्शनम्	१८
वायुमभूतिषु के के वति च गुणा इति वचनम्	१८
पृथ्वीनिरूपणम्	१९
जलनिरूपणम्	२३
हेमनिरूपणम्	२६
वायुनिरूपणम्	२८
आकाशनिरूपणम्	२९

विषय

पृष्ठम्.

कालनिरूपणम्	३०
दिङ्निरूपणम्	३१
आत्मनिरूपणम्	३२
शरीरारमवादि (चार्वाक) मतस्य षडनम्	३३
इन्द्रियात्मवादिमतस्य षडनम्	३४
मनआरमवादिमतस्य षडनम्	३५
विज्ञानात्मवादिमतस्य षडनम्	३६
निरप्यिज्ञानारमवादि (वेदान्ति) मतस्य षडनम्	३७
सारूप्यमतस्य षडनम्	३८
परदेहादानात्मातुमानादि	३९
शुद्धिदिविषयम्	४०
अत्रमूनिचातुर्विध्यम्	४१
प्रत्यक्षबद्धिषत्वम्	४२
धाणादिप्राज्ञकथनम्	४३
नयनघ्राणाणां कथनम्	४४
स्पर्शप्रत्यक्षे कारणकथनम्	४५
स्वमिन्द्रियप्राज्ञकथन त्वाचप्रत्यक्षे कारणकथन च	४६
ज्ञानसामान्ये कारणम्	४७
मनोप्राज्ञकथनम्	४८
अतीन्द्रियज्ञान षड्विधप्रत्यक्षे हेतुकथन कारणकथन च	४९
प्रत्यक्षज्ञाने व्यापारकथन लौकिकसन्निकृतस्य षड्विधत्व च	५०
अलौकिकप्रत्यक्षवैविध्यम्	५१
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम्	५२
ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम्	५३
योग्यप्रत्यासत्तिनिरूपणम्	५४
अनुमितिगुणान्तरं तत्र व्यापारस्य कारणस्य च कथनम्	५५
अनुमितिकरणे प्राचीनमतस्य षडनम्	५६
परामर्शलक्षणम्	५७
व्याप्तिषयम्	५८
परामर्शम्	५९
हेत्याप्त्याप्तविभागा	६०
अनेकात्तद्देशाभासविभाग	६१
हेत्याप्त्याप्तलक्षणम्	६२
अनेकानिर्णयनादि...	६३

विषयः	पृष्ठम्.
साधारणहेत्वाभासलक्षणम्	७७
असाधारणहेत्वाभासलक्षणम्	७८
अनुपसंज्ञादिहेत्वाभासलक्षणम्	७९
विरुद्धलक्षणम्	७९
असिद्धिविभागः	७९
असिद्धित्रयोराहरणानि	७९
सत्प्रतिपक्षलक्षणम्	८०
कालात्ययापदिष्ट (बाधित) लक्षणम्	८१
उपमितिशुभ्रतादनम्	८१
शब्दबोधप्रकारप्रदर्शनम्	८२
गतिग्रहकारणविचारः	८३
ध्याकरणाच्छक्तिग्रहः	८३
कीयाच्छक्तिग्रहः	८४
आप्तवाक्याच्छक्तिग्रहः	८५
व्यवहाराच्छक्तिग्रहः	८५
वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहः	८५
विवरणाच्छक्तिग्रहः	८५
प्रतिरूपदत्तानिध्याच्छक्तिग्रहः	८५
पदलक्षणं तद्भेदनिरूपणं च	८७
लक्षणानिरूपणम्	८८
शब्दबोधे षरणम् आसत्तिनिरूपणं च	९२
सौम्यतानिरूपणम्	९३
आकाङ्क्षानिरूपणं तात्पर्यनिरूपणं च	९४
स्मरणनिरूपणम्	९५
मनोनिरूपणम्	९६
गुणनिरूपणम्	९७
मूर्तगुणाः	९८
अमूर्तगुणाः	९९
मूर्तामूर्तगुणाः	९९
अनेकाभिज्ञागुणाः	९९
एकैकशक्तिगुणाः	९९
वेगोदिकगुणाः	९९
सामान्यगुणाः	९९

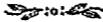
विषय	पृष्ठम्
द्वाद्विषयाद्यगुणा	१
एकेकद्विषयाद्यगुणा	१
अताद्विषया अकारणगुणापञ्चा गुणा	१००
अपाकजगुणा	१
कारणगुणाद्रवगुणा	
कमजगुणा	
असमवायिकारणगुणा	
निमित्तकारणगुणा	१०१
असमवायिनिमित्तकारणगुणा	
अद्याप्यवृत्तिगुणा	
रूपनिरूपणम्	
रसनिरूपणम्	१०३
गन्धनिरूपणम्	१०४
स्पर्शनिरूपणम्	
वैगविकमत पाक्षोपति	
ध्वजप्रक्रिया	१०६
नैयायिकमते पाक्षापति	१०८
साम्यानिरूपणम्	
अपश्चाद्वृद्धिलक्षणम्	११०
परिमाणनिरूपणम्	
ग्रथरत्ननिरूपणम्	११२
सदागनिरूपणम्	११३
विभागनिरूपणम्	११४
परस्परस्त्वयान्निरूपणम्	११५
बुद्धिनिरूपणम्	११६
सम्यगनिरूपणम्	११७
प्रमाननिरूपणम्	११८
प्रमाणस्य स्वताप्राप्त्यवच्छेदनम्	१२०
व्याप्तिप्राप्त्य	१२१
कराधिनिरूपणम्	१२२
कराधिप्रवाहनम्	१२३
वगविकमत प्रमाणस्य तामसत्वच्छेदन च	१२४
अनुमानप्रविष्ट्य व्याप्तिद्विशिष्य च	१२६

विषयः	पृष्ठम्-
व्यतिरेकव्यतिरिक्तपरिचयम्	११
अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वसङ्गटनम्	१२६
अनुपलब्धस्य प्रमाणान्तरत्वसङ्गटनम्	१२७
चेष्टायाः प्रमाणान्तरत्वसङ्गटनम्	११
सत्त्वितिरूपणम्	११
दुःखनिरूपणम्	११
इच्छानिरूपणम्	११
द्वेषनिरूपणम्	१०८
प्रयत्ननिरूपणम्	११
शुद्धनिरूपणम्	१३३
दुःखनिरूपणम्	१३४
अज्ञाननिरूपणम्	११
संस्कारनिरूपणम्	१३५
अदृष्ट (परमात्मै) निरूपणम्	१३६
शब्दनिरूपणम्	१३९

॥ इति विषयानुक्रमः समाप्तः ॥

॥ कारिकावली ॥

नमनजलपररुचये गोपत्र्यूटीद्रुल्लौतय । तन्मै वृष्णाय नमः संसारम-
 हीच्छस्य बीजाय ॥ १ ॥ द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् । समवाय-
 स्तथाऽभावः पराधाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥ स्थित्यतेजोमद्योमकाळदिदेदिनो
 मनः । द्रव्याप्यप्य गुणा रूपं रसो गन्धस्तनः परम् ॥ ३ ॥ स्वर्गः संख्या परि-
 मितिः पृथक्त्वं च ततः परम् । संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
 बुद्धिः स्रष्टुं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्रो गुरुत्वकम् । द्रवत्वं श्रेष्ठसंस्कारावदृष्टं शब्द
 एव च ॥ ५ ॥ उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाहुश्चनं तथा । प्रसारणं च गमनं कर्मा-
 प्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥ भ्रमणं रेचनं स्थन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च । तियोगामनम-
 प्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥ सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च । द्रव्या-
 दिन्निकटतिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥ परभिन्ना तु या जातिः सैवापरत-
 योच्यते । द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥ न्यापकत्वात्परापि
 स्याम्याप्यत्वादपरापि च । अग्नयो नित्यद्रव्यदृष्टिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥
 घटादीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकी-
 र्तितः ॥ ११ ॥ अभावस्तु द्विधान्योन्यसंसर्गाभावभेदतः । प्रागभावस्तथा व्यंशो-
 ऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥ एवं त्रैविध्यमापयः संसर्गाभाव इत्यते ।
 सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥ द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके
 समवायिनः । सत्तावन्तश्चयस्तथाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥ सामान्यपरिही-
 नास्तु सर्वे जात्यादयो मताः । पारिमाण्डल्यभिवानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥
 अन्यपासिद्धिन्न्यस्य निरयता पूर्ववर्तिता । कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकी-
 र्तितम् ॥ १६ ॥ समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् । एवं न्यापनय-
 ज्ञेयत्वीमसुकं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥ यत्समयेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवा-
 यिजनकं तम् । तत्रासन्नं जलकं द्वितीयमाम्नां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥ येन
 सह पूर्वभावः कारणमाशय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभाववि-
 ज्ञानम् ॥ १९ ॥ जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिष्ठाप न यस्य गृह्यते । अतिरिक्त-
 मथापि यद्भवेत्प्रियतावश्यकपूर्वमात्रिनः ॥ २० ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वा-
 दिकमादिमम् । घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥ तृतीयं तु
 धर्म्योम इलाळजनकोऽपरः । पञ्चमो रासभगदि स्यादेतेष्ववश्यकत्वसौ ॥ २२ ॥
 समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् । गुणकर्ममात्रदृष्टि ज्ञेयमथाप्यसमवायि-
 हेतुत्वम् ॥ २३ ॥ अन्यत्र निरुद्धयोभ्य आश्रितत्वमिदोच्यते । स्थित्यादीनां
 नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥ स्थितिजलं तथा तेजः पवनो मन एव च
 परापरत्वधर्मत्वक्रियावेगाभया अभी ॥ २५ ॥ बाळहात्मदिगां सर्वगतत्वं परमं

महत् । धित्यादिपञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥ इन्द्रियारम्भधर्मा
 स्यादथाकाशघटीरिणाम् । अन्व्याप्यष्टति क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥
 रूपद्रव्यप्रत्यक्षयोगिन प्रथमाश्रय । गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नेमित्तिकौ द्वे
 ॥ २८ ॥ आत्मनो मूलवर्माश्च विशेषगुणयोगिन । यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैषम्यं
 मितरस्यं तत् ॥ २९ ॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगालय सस्वरौ मत्तो गुणा । स्पर्शा
 यष्टौ रूपंरगौ द्रवत्व तेजसो गुणा ॥ ३० ॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्व च द्रव-
 त्वकम् । रूप रसस्तथा जेदो वारिष्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥ जेहदीना गन्धयुता
 त्रितावैते चतुर्दश । इन्द्रयारिषट् सख्यारिषञ्चक भावना तथा ॥ ३२ ॥ परमा-
 धर्मो गुणा एव आत्मन स्पृश्यतुर्दश । सख्यारिषञ्चक काळरियो शब्दय ते च
 रो ॥ ३३ ॥ सद्यदाय पञ्च बुद्धिदिच्छा यज्ञोऽपि चैभरे । परापरस्यै सख्याया
 पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥ तत्र धितिरिगन्धहेतुर्नानारूपवती मता । षड्विपस्तु
 रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मत ॥ ३५ ॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो सप्तपञ्चाशोत्पा-
 क्त । नित्याभित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादष्टलक्षणा ॥ ३६ ॥ अनित्या तु
 तदन्या स्यात्सीवावयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेदेहमिन्द्रिय विषयस्तथा ॥ ३७ ॥
 योनिनादि भवेदेहमिन्द्रिय प्राणलक्षणम् । विषयो मायुकादिश्च मप्राणदान्त उदाहृत
 ॥ ३८ ॥ वषं शब्दो रसस्पर्शा जडे मयुत्पीनडौ । जेहस्तत्र द्रवत्व तु सासिद्धिश्च-
 दाहनम् ॥ ३९ ॥ नित्यतादि प्रथमवर्तिकं तु देहमयोनिजम् । इन्द्रिय रसन सिन्धु
 हिमादिर्विषयो मत ॥ ४० ॥ तपणस्पर्शरतेजस्तु स्याद्रूप शब्दमास्वरम् । नैमित्तिक
 द्रवत्व तु नित्यतादि च पूर्वजम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रिय नयन वद्विस्पर्शादिर्विषयो मत ।
 अवाक जोऽनुष्णाशील स्पर्शस्तु पवने मत ॥ ४२ ॥ तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेय स्पर्शादि
 ण्डिक । पूर्ववन्निवृत्तायुक्त देहस्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥ प्राणादिस्तु महावायु-
 पयंस्तो विषयो मत । आकाशस्य तु विज्ञेयं कन्दो वैशेषिको गुण ॥ ४४ ॥
 इन्द्रिय च भवेच्छोकमेव सन्नप्युपाधितः । जयानां जनक काठो जगतामाभयो
 मत ॥ ४५ ॥ परापररतर्षाहेतु क्षणादि स्यादुपाधितः । दुरातितादिभीदेतुर्देवा
 नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥ उपाधिभेदादेकावि प्राग्वादिभ्यर्देसभात् । आत्मेन्द्रि-
 यापधिराता करण हि सङ्कर्तकम् ॥ ४७ ॥ शरीरस्य न चैतन्यं सृतेषु स्वभिन्ना
 रत् । तथात्व चन्द्रियस्याप्युपधाने कथं सृष्टि ॥ ४८ ॥ भर्तुःपि न तथा
 ज्ञानाचरन्त्यश्च तदा भवेत् । धर्माधर्माभयोऽप्यष्टौ विशेषगुणयोगिन ॥ ४९ ॥
 प्रकृत्यापह्नोमयोऽय रपगयेव सारथि । अहंकारस्वामयोऽय मनोमानस्य शोभर
 ॥ ५० ॥ तिसृर्हृदयारिगुणवा बुद्धिस्तु द्विविधा मता । अहंभूति सृष्टिश्च स्याद-
 नुवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तयोपमितिकल्पने । प्राणतादि
 भवेदेव प्रत्यक्ष बुद्धिश्च मतम् ॥ ५२ ॥ प्राणान्य गोचरो तयो गन्धत्वादिरिषि
 सृष्ट । तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च सृष्टे ॥ ५३ ॥ बुद्धरूप नय-
 नश्च शोचरो इत्यापि तद्वन्ति वृद्धत्वनन्दये । विभागमयोगपरापररत्नेहृदयस्थं

परिमाणयुक्तम् ॥ ६४ ॥ क्रिया जातिर्योगवृत्तिः समवायश्च तादृशः । वृत्ताति
 चक्षुः संवन्धादादौक्रोडूतरूपयोः ॥ ६५ ॥ उद्भूतस्पर्शवद्भ्यं गोचरः सोऽपि च
 त्वचः । रूपान्यचक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ६६ ॥ द्रव्याप्यर्शं त्वचो
 योगो मनसा ज्ञानकारणम् । मनोप्राशं ह्यर्शं द्रुत्वमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥ ६७ ॥
 ज्ञानं यन्निरिकल्पारुषं तदतीन्द्रियमिष्यते । महत्त्वं पङ्क्तिषु हेतुतिन्द्रियं करणं मतम्
 ॥ ६८ ॥ विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि पङ्क्तिषुः । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संप्रक-
 समवायतः ॥ ६९ ॥ द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः । तत्रापि समवेतानां
 शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥ तद्भूतीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः । विशेषणतया
 तद्भूतभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥ यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते । प्रत्यक्षं
 समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥ भौतिकः संनिकर्षविधयः परिकी-
 र्तिताः । सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥ आसत्तिराभयानां तु
 सामान्यज्ञानमिष्यते । तदिन्द्रियजतद्दयंबोधसामग्र्यपेक्षते ॥ ६४ ॥ विषयो यस्य
 तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः । योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्ज्ञानभेदतः ॥ ६५ ॥
 युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहहृतेऽपटः । व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिपी-
 भवेत् ॥ ६६ ॥ अनुभाषां ज्ञापमानं लिङ्गं तु करणं नदि । अनागतादिलिङ्गेन न
 स्यादनुभूतिस्तदा ॥ ६७ ॥ व्याप्यस्य पञ्चदशित्वपीः परामर्शं उच्यते । व्याप्तिः
 साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥ अथवा हेतुमन्त्रिविरहाप्रतियोगिना ।
 साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥ सिषापयिषया ज्ञान्या सिद्धिर्धन
 न विद्यते । सपञ्चतत्र दृष्टित्वज्ञानादनुभूतिर्भवेत् ॥ ७० ॥ अनैकान्तो विरुद्धथा-
 प्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । कालात्ययापदिश्व हेत्याभासास्तु पञ्चथा ॥ ७१ ॥ आयः
 साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः । तथैवाहुपसंहारी त्रिषाजैकान्तिको भवेत्
 ॥ ७२ ॥ यः सपक्षे विषये च भवेत्साधारणस्तु सः । यस्तुमपस्यमाश्रितः स चामा-
 धारणो मतः ॥ ७३ ॥ तथैवाहुपसंहारी केवलान्वयिपञ्चकः । यः साध्यवनि नैवास्ति
 स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥ आभवासिद्धिराया स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरनधिधा ॥ ७५ ॥ पञ्चासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मनि-
 मयो निरिः । इदोदन्धं पूषवत्त्वादवासिद्धिरपारा ॥ ७६ ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा
 नीलधूमादिके भवेत् । विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सरप्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥ साध्यग्रन्थो
 यत्र पञ्चस्त्वसौ बाध उदाहृतः । उत्पत्तिकालीनयते गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥
 प्रामाणस्य प्रथमतः पश्यतो गत्रयादिकम् । सादृश्यधीर्गीवारीनां या स्यात्सा करणं
 मतम् ॥ ७९ ॥ वाक्यार्थस्यानिदेशस्य स्मृतिर्भाषार उच्यते । गत्रयादिवार्ता तु
 शक्तिरीहपर कल्पम् ॥ ८० ॥ परज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र परार्थपीः । साध्यकोषः
 कलं तत्र शक्तिपीः महकारिणी ॥ ८१ ॥ लक्षणा शक्यमेवंपरत्वात्पर्यायतुपपन्नितः ।
 भासतियोग्यताकाङ्क्षा तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥ कारणं संनिधानं तु परम्भा-
 सतिरुच्यते । पञ्चपं तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥ पश्येन

यस्यानवभाजकता भवेत् । आकाङ्क्षा वक्तुच्छिन्ना तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥
 साध्याकारे सुखादीनां वरणं मन उच्यते ॥ अपौरुषयथाग्रहणानां तस्याशुत्वमि-
 द्देष्यते ॥ ८५ ॥ अथ द्रव्याभितां ज्ञेया निर्युणा निश्चिन्ना गुणा । रूपं रसं स्पर्श-
 गन्धो परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥ द्रवत्वं केदवेगाग्रं मत्ता भूतगुणा अर्था । धर्मा-
 धर्मो भावना च शब्दोद्भव्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥ एतेऽभूतगुणा, सर्वे विद्वद्भि-
 रिकीर्तिता । सख्यादयो विभागान्ता अभयेषां गुणा मत्ता ॥ ८८ ॥ सयोगश्च
 विभागश्च सख्या द्विधादिकास्तथा । द्विगुणकत्वादपस्तद्भेदेऽनेकाभिता गुणा
 ॥ ८९ ॥ अत शेषगुणा सर्वे मत्ता एवैकवृत्तयाः । शुद्ध्यादिषु स्वर्शान्ता- ओह
 सासिद्धिको द्रव ॥ ९० ॥ अहृद्यभावनाशब्दा अर्था वैशेषिका गुणा । सख्यादि-
 रपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥ शुद्धत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकी-
 र्तिता । सख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्व ओह एव च ॥ ९२ ॥ एते तु द्वीन्द्रियमाया
 अथ स्वर्शान्तशाब्दाः । नाथैवैकेन्द्रियमाया शुद्धत्वाहृद्यभावना ॥ ९३ ॥ अतीन्द्रिया
 विभूना तु ये स्वर्शेषिकर गुणा । अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिता
 ॥ ९४ ॥ आपाणजास्तु स्वर्शो-ता द्रवत्व च तयोविधम् । केदवेगशुद्धत्वैकपृथक्त्व-
 परिमाणकम् ॥ ९५ ॥ स्थितित्थापन इत्येते सूत्र कारणगुणोद्भवा । संयोगश्च विभा-
 गश्च वेदश्रुते तु धर्मजा ॥ ९६ ॥ स्वर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वकेदवशब्दके । भवेदस-
 नायित्वमथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥ आत्मन स्यान्नित्तत्वध्वंशस्वर्शगुणस्वयो ।
 वेदोऽपि च द्रवत्वे च सयोगादिदये तथा ॥ ९८ ॥ द्विषैव कारणत्व स्यादथ प्रादे-
 दिको भवेत् । वैशेषिको विभूगुण सयोगादिदय तथा ॥ ९९ ॥ चक्षुर्वाक्ष भवे-
 द्भू द्रव्यादिरुपशब्दकम् । चक्षुष सहचारि स्याच्छब्दादिकमनेकपा ॥ १०० ॥ जला-
 दिपरमाणौ तत्रित्यमन्यत्सहेतुषम् । रसस्तु रसनामाक्षो मधुरादिरेकपा ॥ १०१ ॥
 सहकारी रसहाया नित्यतादि च पूर्ववत् । प्राणप्राणो भवेद्गन्धो प्राणस्वीवोपका-
 रक ॥ १०२ ॥ सौरभश्चासौरभश्च स द्वेषा परिकीर्तित । स्वर्शस्त्वगिन्द्रियया
 हास्त्यच स्यादुपकारक ॥ १०३ ॥ अतुष्णाशीतशीतोष्णभेदास्त विविधो मत ।
 काडिन्यादिभित्तामेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४ ॥ एतेषां पाकजत्व तु
 शिनी मान्यत्र इत्येव । तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥
 त्रैयाधिकानां तु नये मधुकारावपीभ्यते । गणनाभ्यवहारे तु हेतु सख्यामिधीपते
 ॥ १०६ ॥ नित्येव निरयमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते । द्वित्वादप्य पराशान्ता
 अर्थाशुद्धिना मत्ता ॥ १०७ ॥ अनेकाभयषयांता एते तु परिकीर्तिता । अवे-
 धानुद्धिमायाश्च तेषां नाशो निरूपित ॥ १०८ ॥ अनेकैकत्वशुद्धियां भावेधा-
 दिरिष्यते । परिमाण भवे मान्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥ अथ दीर्घं महद्-
 स्वमिति तद्वद ईरित । अनित्ये तद्वदित्य स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ ११० ॥
 सख्याय परिमाणाश्च प्रचयादपि ज्ञायते । अनित्य मधुकारी तु संख्याजन्यश्च
 हाहृतम् ॥ १११ ॥ परिमाण पदाती तु परिमाणजम्पते । प्रचय शिथिलाख्यो
 य सयोगस्तेन जग्यते ॥ ११२ ॥ परिमाणं मूलकारी नाशत्वाभयनाशत- ।

संख्यायानु वृषहरत्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३ ॥ अन्योन्याभावतो नास्य
 चरिताभ्यंत्वमिष्यते । अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विद्यमाना ॥ ११४ ॥
 अप्राप्तयान्तु या प्राप्तिः सैव संयोग इरितः । कीर्तितत्रिविधत्वेण आनोऽन्यतर-
 कर्मजः ॥ ११५ ॥ तथोभयक्रियानन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः । आदिमः स्थेनशैला-
 दिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥ मेघयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।
 पपाऽतत्संयोगात्संयोगस्तत्पृथग्भयोः ॥ ११७ ॥ वृत्तीयः स्यात्संयोगोऽपि द्विधेय
 परिकीर्तितः । अभिधानो बोधनं च शब्देहेतुविहादिमः ॥ ११८ ॥ शब्दाहेतुर्द्वि-
 तीयः स्यादभिभागोऽपि त्रिधा भवेत् । एकशब्दोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः
 ॥ ११९ ॥ विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् । हेतुभाजविभागोऽन्यो
 हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥ परत्वं चापरत्वं च द्विधेयं परिकीर्तितम् । दैविकं
 कालिकं चापि धृतं परं तु दैविकम् ॥ १२१ ॥ परत्वं धृतसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो
 भवेत् । अपरत्वं तदन्वयवृद्धितः स्यादितोरितम् ॥ १२२ ॥ तथोरममत्रापी तु
 दिकसंयोगस्तदाभये । दिशकरपरित्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥ परत्वम-
 परत्वं तु तदीयात्पत्युद्दिनः । अत्र स्वममत्रापी स्यात्संयोगः कालविषयोः
 ॥ १२४ ॥ अणुशब्ददिनागेन नाशस्तेषां निरूपितः । बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्राप्यो
 विनिरूपितः ॥ १२५ ॥ अपावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदश्यते । अत्रमा च
 प्रमा चेति द्विविधं ज्ञानमिष्यते ॥ १२६ ॥ तच्छून्ये लभ्यनिपां स्यादप्रमा सा निरू-
 पिता । तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥ आपो देहेष्वाप्य-
 बुद्धिः शूद्रादीं वीरता मतिः । भयविश्रयक्या या संशयोऽप्य प्रदश्यते ॥ १२८ ॥
 रित्त्रिभयो वा स्यात्तुत्रेयादिबुद्धिस्तु संशयः । तदभावाप्रकारा धीमत्प्रकारा तु
 विषयः ॥ १२९ ॥ स संशयो मनिपां स्यादेकत्राभावभावरयोः । साधारणादिषमंभ्य
 ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥ दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
 विनशून्यादिरूपो दोषो नाशविषयः स्थूलः ॥ १३१ ॥ प्रपञ्चे तु शिरोभ्येण शिरो-
 षणवता लभम् । संशिकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वत्रमितौ गुणः ॥ १३२ ॥ पञ्चे
 साप्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् । शून्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ
 गुणः ॥ १३३ ॥ चाक्षरबोरे योग्यतायास्तान्यस्येत्साध वा प्रमा । गुणः स्याद्भूम-
 भिन्नं तु ज्ञानमशोभ्येण प्रमा ॥ १३४ ॥ अपाया तत्प्रकारं पराज्ञानं तद्विभेद-
 कम् । तत्प्रमा न प्रमा नापि चमः स्यात्किरिक्तपक्षम् ॥ १३५ ॥ प्रकारणादि-
 शब्दं हि संशयानवगातिं तत् । प्रमात्वं न स्वतो धार्यं संशयाद्भवन्नित्यः
 ॥ १३६ ॥ स्वमिथारम्यादरोऽपि सदधारमहस्यया । हेतुर्ध्यामिष्ये तर्कः क्वचि-
 त्शून्याविराजः ॥ १३७ ॥ साप्यस्य स्यात्सो मस्तु हेतोरेत्यावकल्पया । स
 ह्यादिभेदस्य निरूपणोऽपि प्रदश्यते ॥ १३८ ॥ मरे साप्यममानाभिरुत्तराः
 स्तुत्तयापयः । हेतोरेत्यापये तेषां स्वसाप्यमभिव्यक्तिरा ॥ १३९ ॥ स्वमिथार-
 स्यादुवाक्युराभेस्तु प्रदोषकम् । सप्तोऽवमानोऽपि वृषकप्रामादमिष्यते ॥ १४० ॥
 अनुमानमपार्थादिति कैवलिकं सत्यम् । तत्र सत्युक्तिना स्यादितिर्षो स्यादिति-

बोधत ॥ १४१ ॥ त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः । द्वैविध्यं तु भेदव्याप्तेर-
 न्वयस्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥ अन्वयस्यासिरुपैव व्यतिरेकारधोच्यते । साध्या
 भावव्यापकत्वं हेतुभावस्य, यद्वेत् ॥ १४३ ॥ अधोपच्येत् नैवेदं प्रमाणात्तरमि-
 प्यते । व्यतिरेकस्यासिद्धया चरितार्था हि सा यतः ॥ १४४ ॥ सख तु जगता
 मेव काम्य धर्मेण जायते । अधर्मजन्यं तु स्यात्प्रतिवृत्त सचेतसाम् ॥ १४५ ॥
 निर्दुं सत्ये छन्दे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादित्योपायत्वपी
 र्यदि ॥ १४६ ॥ चिकीर्षांशुनिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवतु । तदेतु कृतिसाध्ये-
 साधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥ बलवद्दिष्टहेतुत्वमति स्यात्प्रतिवन्धिकः । तदेतु-
 त्वदुदेस्तु हेतुत्व वस्याधिमते ॥ १४८ ॥ द्विष्टसाधनताज्ञानं भवेद्वेद्यस्य कारणम् ।
 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥ एव प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकै
 परिहीनितम् । चिकीर्षांशुनिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥ उपादानस्य
 वाद्यस्य प्रवृत्तौ जलक भवेत् । निवृत्तिस्तु भवेत्प्राग्द्विष्टसाधनता यिय ॥ १५१ ॥
 यत्र जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसंचारं कारणं परिर्वाति
 तम् ॥ १५२ ॥ अतीन्द्रियं शुद्धत्वं स्यात्पृथिव्याद्विद्ये तं तत् । अनित्यं तदमित्य
 स्यान्नित्ये नित्यमुद्राद्विद्यम् ॥ १५३ ॥ तदेवाममवायि स्यात्पननाख्ये तु वमणि ।
 सामिदिकं द्रवत्वं स्यान्नेमित्तिकं मथापरम् ॥ १५४ ॥ सामिदिकं तु सन्दि-
 द्वितीयं श्रितितेजसो । परामाशुजटे नित्यमन्यनानित्यमुच्यते ॥ १५५ ॥ नेमि-
 त्तिकं वक्ष्योमास्तपनीयपुनादिषु । द्रवत्वं स्पन्दने हेतुर्निमित्तं सद्ये तु तत्
 ॥ १५६ ॥ जहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयवित्यसौ । तैजान्तरं तत्प्रकथां-
 रदनस्यातुवृत्ता ॥ १५७ ॥ सस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने । मूर्धं
 मात्रे तु वेग स्यात्सर्वज्ञो वेगज इवित् ॥ १५८ ॥ स्थितिस्थापकसस्कार
 जितौ केचिदुत्सृजति । अतीन्द्रियोऽप्यौ विज्ञेय क्वचित्पदेऽपि कारणम् ॥ १५९ ॥
 भावनात्प्राप्तुं सस्कारो जीवद्वितिरतीन्द्रिय उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयं कारण
 भवेत् ॥ १६० ॥ स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते । पमांयमांवेदष्ट स्याद्धर्म
 स्वर्गादिनाधनम् ॥ १६१ ॥ मद्गाज्ञानादियागादिस्थापारं न तु कीर्तितं । कर्म
 नाशाज्जन्तुणादिना नादयत्सो मतः ॥ १६२ ॥ अभयो नरकादीना हेतुर्निन्द-
 तकर्मजं । प्रायथितादिनाद्योऽप्यौ जीवद्विती तिमौ शुणौ ॥ १६३ ॥ इमौ तु
 वासनाज्जयौ ज्ञानादपि विनश्यतः । चन्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गदिभवो ध्वनि
 ॥ १६४ ॥ कण्ठसयोगादिजन्ता वर्णान्ते कारयो मता । सर्वं शब्दा नमोऽसि
 भोजोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ १६५ ॥ वीचीनरङ्गयायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता । कदम्ब-
 गोऽन्यायाद्युत्पत्ति कस्यचिन्मते ॥ १६६ ॥ उदयन को विमष्ट क इति बुद्धे-
 रनित्यता । सोऽथ इति बुद्धिस्तु साक्षात्पमवलम्बते ॥ १६७ ॥ तदेवौपधमि-
 त्पारो सनातीयेऽपि दग्नात् । सामादनिस्या एवेति वर्णां सर्वे मत् दि नः ॥ १६८ ॥

॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कारिकावली ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।
तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥

सिद्धान्तमुक्तावली ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।

भवो भवतु भग्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १ ॥

निजनिर्मितकारिकावलीपतिसंक्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकाब्जनु राजीवदयावशंबदः ॥ २ ॥

सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका

सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला ।

विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली

विन्यस्ता मनसो मुद्रं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥३॥

विघ्नविधाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै नियन्नाति-नूत-
नेत्यादि । ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति नै वा समाप्तिं प्रति
कारणं विनैपि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमा-

१ विघ्नविधातायेत्यादिग्र-थेन सूचितं मङ्गलस्य विघ्नध्वंससाधनत्वमाह्विय
यावत्पदविशेषशून्यत्वसाधनद्वारा फलशून्यत्वं प्रमाद्य विष्णुत्वेन हेतुना मङ्ग-
लाचरणान्यायुक्तस्य साधयितुमाशङ्कते मन्विति । २ ये मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्व-
मभ्युपगच्छन्ति तेषामपि मते सात्फल्यविशेषशून्यत्वं साधयितुमाह-न वेति ।
फलान्तरसाधनत्वं तु सर्वसंमतत्वात् साधनीयम् । ३ निर्विघ्नपरिसमान्यधिकरण-
वृत्त्यन्ताभाप्रतियोगित्यरूपव्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः । अत्रैव प्रसङ्गादन्व-
यव्यतिरेकसहचारव्यभिचारस्वरूपं प्रदर्शयते-कारणसरे कार्यसत्त्वमन्वयसह-
चारः । कारणभावे कार्याभावो व्यतिरेकसहचारः । एवं कारणसत्ये कार्या-
भावोऽव्यव्यभिचारः । कारणभावे कार्यसरे व्यतिरेकव्यभिचारः ।

सिद्धिर्नादिति चेन्न । औचिगीतशिष्टाचारविषयत्वेः
 सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां संभवति
 अष्टफलयल्पनाया अन्यायत्वात् उपस्थितत्वाच्च ।
 कल्पते । इत्थं च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि
 तत्कल्पते, यत्र च सन्धपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र
 सरो विघ्नो विघ्नमाचुर्यं वा बोध्यं, मचुरस्यास्यैव
 निराकरणकारणत्वं, विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः
 नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिमतिभा-
 दिकारणश्लेषात् । नच स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य
 निष्फलतापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, विघ्नशङ्कया तदाचरणात् ।
 तथैव शिष्टाचारात् । नच तस्य निष्फलत्वं तद्दोषस्त्वैर्दोषामाण्या-
 पत्तिरिति वाच्यं, सति विघ्ने तद्घातस्यैव यदबोधितत्वात् । अत
 एव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्दोषक-
 वेदाभ्यामाप्यम् । मङ्गलं तु विघ्नध्वंसविशेषे कारणं विघ्नध्वंसविशेषे
 च विनायकस्तत्रपादादि । क्वचिच्च विघ्नान्त्यन्ताभावात् एव समाप्ति-
 साधनं प्रतिबन्धकसंसर्गाभासस्यैव कार्यजनकत्वात् । इत्थं च
 नास्ति काटीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः, स्वतः-
 सिद्धविघ्नान्त्यन्ताभावे वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ॥ संसा-
 रेति । संसार एव मर्दाहो वृक्षस्तस्य रीजाय । एतेन ईश्वरे
 प्रमाणमपि दर्शितं भवति । तथाहि । यथा यथादिकापि कर्तृजन्यं
 तथा सित्यङ्कुरादिकमपि । न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां संभवतीत्यत-

१ मङ्गल सफलम्—औचिगीतशिष्टाचारविषयत्वात्—इत्युक्तवान् मङ्गलस्य सफ-
 लत्वं साधयाम् । २ मङ्गल समाप्तिफलं समाप्त्य-यापत्तये सति सफलत्वात्—
 इतिपरिभाषितवान् मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वे मानम् । ३ बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया
 मतिरागामिगोचरा । प्रज्ञा नवनेत्रोन्मेषशास्त्रिणी प्रतिभा सिद्धि । ४ मङ्गल वेद-
 बोधिनवतल्पतामभौतौचिकविगीतशिष्टाचारादिरयन्त्यात्, इर्वादिबदित्यादिनात्र-
 मिते—समाप्तिकामो मङ्गलमाधरंति । ५ सित्यङ्कुरादिषु कार्यं कर्तृजन्यं कार्य-
 स्वात्, पत्तारित्वात् इत्युक्तवान्भीकरमन्त्राय मानम् ।

स्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः न च । शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्यतिपक्ष इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । ममै तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एव अनुकूलतर्कः । “ द्यावाभूमौ जनयन्देव एकः ” “ विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ” इत्यादय आगमा अप्यनुसंधेयाः ॥ १ ॥

पदार्थान्निभजते—

द्वयं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

अत्र सप्तमस्याभावत्वकथनादेव पण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन भावत्वेन पृथगुपेन्यासो न कृतः । एते च पदार्था वैशेषिके प्रसिद्धा नैयायिकानामप्यधिरूढाः । प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम् । ननु कथमेते एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् । तथाहि । मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते । तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यत इति कल्प्यते । एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः । तद्धि न पदसु भावेऽन्तर्भवति सामान्येऽपि

१ शिष्यदुःसादिकं कर्त्रजन्यं शरीराजन्यत्वात्, आनाशयत् । २ अप्रयोजकत्वात् । व्यभिचारशङ्कोत्थाने तत्रिवर्तकाऽऽलुतकांभावदित्यर्थः । अर्थात् वादिप्रयोगे शरीराजन्यत्वमस्तु कर्त्रजन्यत्वं मान्तु-इत्याकारिका यदि व्यभिचाराशङ्का जायते तदा तद्धारसोऽऽलुतकसौ नास्तीति । ३ सिद्धान्ते तु यदि कर्त्रजन्यत्वं न स्यात्तर्हि कार्यत्वमेव न ह्यादित्यलुतकतर्कः । ४ पदार्था द्विविधा, भावरूपा अभाव-रूपाश्च । भावरूपाः पद्विधा, अभावरूपाश्चतुर्विधा इत्येवं पृथगुपेन्यासो न कृतः । श्वंप्रकारोपेन्यासस्तु न्यायसारे स्पष्टः । ५ कणादिसन्निकृतसूत्राणां भाष्ये । ६ प्रमात्ररमते । ७ ग्रन्थसुपपादयनि नञ्विति । ८ इत्यादिपदमाश्रयत्वात् नास्ति कश्चित्सादृशः पदार्थो यः सामान्येतरेषु वर्तमानः सन् सामान्येऽपि सादृश्यं तु भवति तर्धेनि पदस्योऽनित्त्विति भावः ।

सत्त्वात् । यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतिः
 नाप्यभावे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न,
 शिष्टवद्गवादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेरेव वा
 कल्प्यते । अनेनैव सामञ्जस्ये . . . १९५। . .
 कल्पनानौचित्यात् । न चोत्तेजके सति . . .
 कथं दाह इति वाच्यम् । उत्तेजैकाभावविशिष्टमण्यभावस्य
 त्वात् । सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किंतु तद्विद्यत्वे सति
 भूयोधर्मवत्त्वम् । यथा चन्द्रमिन्द्रस्ये सति . . . १९६। . .
 भूयसे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

द्रव्याणि विभजते—

क्षित्यग्नेजोमरुद्द्योमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याणि

क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि, तेजो वह्निः, मरुद् वायुः,
 द्योम आकाशः, कालः समयः, दिग्वाता, देही आत्मा, मनः,
 एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः । ननु द्रव्यत्वज्ञातौ किं मानम् । न हि
 तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, घृतमनुप्रभृतिषु द्रव्यत्वग्रहादिति चेन्न । कार्य-
 सामवायिकारणतासच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवा-

१ न केवलमन्तकान्तमणिरैव प्रतिबन्धकः किन्तु-उत्तेजसः सूर्यकान्तमणि-
 स्तद्व्यतिरिक्तमन्तकान्तमणिरादेः प्रति प्रतिबन्धकः । अपरं च, उत्तेजकाभाव-
 विशिष्टचन्द्रकान्तमणेरभावस्य दाहं प्रति कारणतासि । २ समवायेन कार्य-
 त्वाच्छिष्टे प्रति या तादात्म्येन कारणता सा अवश्यमेव निश्चिद्वर्मावच्छिद्यन्ति ।
 सधर्म एव द्रव्यरूपा जातिरिति । अत्राद्युक्तप्रयोगः-समवायसंबन्धावच्छिद्य-
 कार्यत्वावच्छिद्य-कार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिद्यता या कारणता सा
 निश्चिद्वर्मावच्छिद्यता कारणतात्वात् अन्तर्गतरार्थतानिरूपितसंबन्धव्यवहारतावत् ।
 अत्र कार्यत्वस्यैव यावत्कार्यप्रदानेन गौरवम्, कार्यत्वस्य दर्शनेति सत्त्वात्तत्र च
 समवायसंबन्धावच्छिद्यकार्यताया अभावात्प्रतिबन्धकत्वेनासच्छेदकतासंबन्धावत्
 संयोगस्येति । अनुमानप्रयोगस्तु-समवायसंबन्धावच्छिद्यसंबन्धावच्छिद्यकार्य-
 तानिरूपिता तादात्म्यसंबन्धावच्छिद्यता या कारणतेत्यादि प्राक्च । पेश

यिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धेरिति । ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो
निोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते, तस्य च रूपवच्चात् कर्मवच्चाच्च द्रव्यत्वं,
तच्च गन्धशून्यत्वाच्च पृथिवी, नीलरूपवच्चाच्च न जलादिकं,
तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न, आवश्यकते-
जोऽभावेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनायां अन्याय्यत्वात् । रूपवच्चा-
प्रतीतिस्तु भ्रमरूपा । कर्मवच्चाप्रतीतिरप्यालोकापसरणौपाधिकी
भ्रान्तिरेव । तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनन्तावयवादिकल्पनागौरवं च
स्यात् । स्वर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावस्तथा वक्ष्यते ।

गुणान्विभजते—

अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥
स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।
संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्टतः चैशब्देन
च दर्शिताः । तत्र गुणत्वादिकजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते ॥ ३-५ ॥

कर्माणि विभजते—

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥
कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ६ ॥

मते विशुद्धयस्य संयोगस्तेषां संयोगत्वावच्छिन्ना कार्यता अप्रसिद्धा विभूनामिव
तरसंयोगस्यापि निरूप्यतयाऽतिप्रसक्तत्वात्त आह—विभागस्य धेने । समवाय-
संबन्धावच्छिन्नविभक्तत्वावच्छिन्नकार्यनानिर्विना तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना या
कारणतयादिप्रगवेदेवावुमानप्रयोगः ।

१ प्रपत्ताश्च गुणाः—एवं ध्वजान्ते पटत्राय् । १७ गुणाः कण्टरपेणोक्ताः—
शब्देन सूचिताः ।

नन्वत्र भ्रमणादिकमपि पञ्चकर्पाधिकृतया कुतो नोक्तमत आह—
भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

सामान्यं निरूपयति—

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम् । अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्त्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्त्यतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तम् । एरुमात्रव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिः तथा चोक्तम्—

“ व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ” ॥ १ ॥

द्रव्यादीति । परत्वमधिकदेशवृत्तित्वम्, अपरत्वमल्पदेश-
वृत्तित्वम्, सरुलजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वं
तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् ॥ ८ ॥

परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥

१ तत्रैकव्यक्तिवृत्त्यादाकाशत्व न जाति । तुल्यव्यक्तिवृत्त्याद्द्वन्द्वत्व कलशत्वं न जातिद्वयम् । मकीर्णत्वाद्भूतत्व मूर्तत्व च न जाति । अननुधाभयात्सामान्यत्व न जाति । विशेषस्य व्यावृत्तत्वभावस्य रूपहानि स्यादतो विरोधत्व न जाति । समवायमङ्ग्याभावात् समवायत्वमप्यसत्त्वं च न जाति । २ परस्परव्यन्तर-
भावममानाधिकरणधर्मयोरैव समानेश सत्त्वं । यथा मूर्तत्वाभाववति मनसि
मूर्तत्वं वर्तते मूर्तत्वाभावरति चाकाशे भूतत्वं वर्ततेऽनयोरेव समानेश पृथि-
व्यादिचतुष्टये । तस्मादेतद्वय जातिरूप नास्ति ।

व्यापकत्वात्परापि स्याद्द्रव्याप्यत्वादपरापि च ।

पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वात्तदधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वादेः परत्वं, सत्तापेक्षया व्याप्यत्वाद् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्यत्वस्यापरत्वं, तथा च धर्मद्रव्यसमावेशाद्बुभयमविरुद्धम् ।

विशेषं निरूपयति—

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

अन्ते अवसाने वर्तते इत्यन्त्यः, यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटादीनां द्रव्यशुक्लपर्यन्तानां तत्तद्रव्यव्यभेदात्परस्परं भेदः, परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव । स तु स्वत एव व्यावृत्तः, तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

समवायं दर्शयति—

घटादीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

अवयवावयविनोर्जातिव्यवत्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावनोर्नित्यद्रव्यविशेषगोत्र यः संबन्धः स समवायः । समवायत्वं नित्यसंबन्धत्वम् । तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियाद्विविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया, विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवद् इत्यनुमानम् । एतेन संयोगाद्विधात्समवायसिद्धिः । नै च स्वरूपसंबन्धेन सिद्धसाधनम्, अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्वकल्पने गौरवाद्वाद्यवादेकममवायसिद्धिः । नै च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपममवायमत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चैकमभावस्य वशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिद्ध्येदिति वाच्यम्,

१. संयोगस्तु द्वयसंबन्धपर्यायशब्देन भवति न तु द्रव्यगुणयोरतः संयोगादीनां वाप । २. अपुनतिद्वयसाधनां स्वरूपसंबन्धोऽस्तीति सादीनां मीमांसकानां मतैरेतादुक्तानेन सिद्धसाधनं जातम् । समवायसाधनार्थं प्रकृतानां नैवादिहानामपार्थक्यं जातम् । ३. यदि मनसाप एव एतानि सर्वा रूपासमवायस्य तथा स्वरूपसमवायस्य संबन्धाद्-वायौ रूपवत्ताबुद्धेः प्रमाणं स्यात् ।

तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिमसङ्गात् ।
घटाभावस्य तत्र सत्त्वात् । तस्य नित्यत्वात्, अन्यथा देशान्तरेऽपि
तत्प्रतीतिर्न स्यात् । वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् । मम तु घटे
पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः । वैशिष्ट्य
स्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तत्रैव गौरवम् । इत्थं च तत्
त्कार्येनतत्तद्गतलादिकं तत्तद्भावानां संबन्धः ॥ ११ ॥

अभावं विभजते—

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।

अभावत्वं द्रव्यादिपट्टकान्योऽन्याभावत्वम् । संसर्गाभावान्यो-
न्याभावभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्यैकविधत्वाच्चद्विभागाभावा-
त्संसर्गाभावं विभजते । प्रागभाव इति । संसर्गाभावत्वम्,
अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वम् । अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धा-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । विनाशमाध्वं प्रागभावन्वम् ।
जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् । नित्यसंसर्गाभावत्वम्-अत्यन्ताभावत्वम् ।
यत्र तु भूतश्रादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य
संबन्धाद्यदकृतया अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटा-
त्यन्ताभावबुद्धिः । तत्र उत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति
केचित् । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राची-

१ अन्यथा-यदि घटाभावस्यानित्यत्वं मन्यते तदा घटशून्यदेशेऽपि घटा-
भावस्य प्रतीतिर्न स्यात्-कस्मात् घटाभावस्यैकत्वात् । २ ननु ममवाय एव इति
वादिनस्तत्र मते अग्नितेजोमाप्तारके घटे पूर्वस्थितस्य श्यामरूपस्य ममवा-
योऽन्वीयन भाव मम इति । ३ अशाभावस्य लक्षणमन्तोऽन्याभाववदिति मन्ति-
अथे चाप्योन्याभावस्य लक्षण सामान्यरूपेणाभाववदिति मन्ति । एवं चेदं
लक्षणमप्योन्याभाववदोपद्रुष्टम् । सामान्यमवाय-सादानाधिकरण्यान्तरसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकमसाभावस्यैवशाभावस्य लक्षणम् ।

नमंतं, श्यामवटे रक्तो नास्तीति रक्तवटे श्यामो नास्तीतिवीथ्य
 भागभावं ध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावम् । नञ्यास्तु तत्र
 त्रिरोधे माताभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तते
 इति प्राहुः । नन्वस्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति
 चेन्न, अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव
 लघ्नीयस्त्वात् । एवं च आचाराधेयभावोऽप्युपपद्यते । एवं च तत्त-
 च्छब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिक-
 रणानां तत्तदिन्द्रियाणामग्राह्यत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात् । एतेन ज्ञानविशो-
 पकालविशेषाद्यात्मकत्वप्रत्यन्ताभावस्येति प्रत्युक्तमप्रत्यक्षत्वापत्तेः ।

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते—

समानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं समानो
 धर्म इति फलितार्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां
 भावो वैधर्म्यं, विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः । ज्ञेयत्वं ज्ञानविययता
 सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् ।
 एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

द्रव्यगुणरूपसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं च ।
 यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां
 साधर्म्यम् । तथा चानेरुभावट्टनिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति
 फलितोऽर्थः । तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः । समवा-
 यित्वं च समवायसंबन्धेन संबन्धित्वं न तु समवायवत्त्वं सामान्या-

१ एवं चेति । अभावस्यातिरिक्तत्वस्वीकारे । २ तथा चेति । अनेकभाव-
 पदार्थेषु वर्तमाना या पदार्थविधानिबन् द्रव्यत्वगुणत्वादिरूपा-व्यापित्तादृशोपा-
 शिमत्त्वमित्यर्थः ।

दावभावात् । तथा च समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिपक्षमिति
 फलितोऽर्थः । तेन नित्यद्रव्येषु नाव्याप्तिः । सत्तावन्त इति ।
 द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः । आदिरिति । यद्यपि
 गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च गग-
 नादावतिव्याप्तं तथापि गुणवदवृत्तिवत्त्वं कर्मवदवृत्तिपदार्थ-
 विभाजकोपाधिपक्षं तदर्थः । नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वं वा गुण-
 वदवृत्ति कर्मवदवृत्ति वा किंतु गुणत्वादिकम् । तथा आकाशत्वा-
 दिकं तु न पदार्थविभाजकोपाधिः ॥ १४ ॥

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः । पारिमा-
 ण्डल्येति । पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं कारणत्वं तद्विन्नानामि-
 त्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् । तद्धि स्वाश्रयार-
 व्यद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न संभवति परिमाणस्य
 स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमान्महदारब्धस्य महत्त-
 रत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रि-
 यसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य
 न कारणत्वम् । ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यामत्तिः । ज्ञायमानं
 लिङ्गं नानुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । मानसप्रत्यक्षे
 आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वान्महत्परिमाणं कालादेवोच्यम् । तस्यापि

१ समवेतपदार्थं वर्तमाना या पदार्थविभाजिका द्रव्यत्वगुणत्वादिरूपा उपाधि-
 म्नादृशोपाधिपक्षमिति । २ च नादृशोपाधिपक्षस्य परमाणुषु मत्वात्ताव्याप्तिः । ३ गु-
 णवद् परद्रव्यं तत्रावर्तमानं यद् गुणत्वादिकं परमत्वात्तदवृत्तत्वम् । क्रियावद् पर-
 द्रव्यं तत्रावर्तमाना या पदार्थविभाजकगुणत्वादिरूपाधिपक्षमनादृशोपाधिपक्षमित्यर्थः ।
 ४ अयं पण्यो वर्तमानां मनेऽस्ति वर्तमानादिकं यज्ज्ञानं तादृशज्ञानविषयी-
 भूतं सामान्यं ज्ञायमानसामान्यम् ।

न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये । तत्र । ज्ञानातिरिक्तं
प्रत्येवाकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

ननु कारणत्वं किम्, अत आह—

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।

एवं न्यायनयज्ञेस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।

तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् १८

तत्रेति । समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीय-
मसमवायिकारणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटा-
समवायिकारणत्वं स्यात् । एवं वेगादीनामभिधाताद्यसमवायि-
कारणत्वं स्यात् । एवं ज्ञानादिकमपीच्छाद्यसमवायिकारणं
स्यात् । तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोग-
भिन्नत्वं दैयम् । तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायि-
कारणं भवत्येव । एवं वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं
भवत्येवेति, तच्चत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तच्चद्विभक्तत्वं दैयम् ।

१ अर्थात्—तुरीतन्तुसंयोगोऽपि, अनुयोगित्वेन तन्तुसमवेतोऽस्मिन्—एवं पट-
रूपकार्यस्य जनकोऽप्यस्ति तथा चोक्तलक्षणस्य तत्र मत्सरनिष्वाप्तिरिति भावः ।
२ ननु तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति असमवायिकारणत्वे को दोष इति चेत् ।
असमवायिकारणनामान् कार्यनाम इति नैयायिकानां सिद्धान्तात्, यदि तुरी-
तन्तुसंयोगोऽपि पटश्चासमवायिकारणं स्यात्तदा तत्राग्रे पटनाशः स्यात्तु कोऽपि
न इत्यने । ३ अर्थात्—पटस्यासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वे
सतीति निर्देशनीयम् । एवं स्पन्दसमवायिकारणलक्षणे चत्कार्यासंयोगमित्यने
सतीति निर्देशनीयम् ।

आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे दैयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या च । आद्यं यथा । घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणम् । तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्यैरुस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति । द्वितीयं यथा । घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणम् । तत्र स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटः, तेन सह कपालरूपस्यैरुस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति । तथा च केचित्समवायसंबन्धेन कैचित्समवायिसमवायसंबन्धेनेति फलितोऽर्थः । इत्थं च कार्यकार्यकारणैकार्यान्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् । आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां पदार्थानामत आह—

येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ।

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥१९॥

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ।

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः २०

यदकार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः । यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति । द्वितीयमन्यथा सिद्धमाह । कारणमिति । यस्य स्वानन्वयेणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः, किं तु कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम् ।

१ यथा घटं प्रति कपालसंयोग समवायसंबन्धेन असमवायिकारणमस्ति ।

२ यथा घटरूपं प्रति कपालरूपं समवायिसमवायसंबन्धेन कारणमस्ति । स्वकपालरूपं सामवायिकारणत्वं तत्र समवेतो घटः ।

यथा दण्डरूपम् । तृतीयमाह । अन्यं प्रतीति । अन्यं प्रति
 पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य
 तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य-
 तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात् । आकाशत्वं
 हि शब्दसमवायिकारणत्वम् । एवं च तस्य शब्दं प्रति जनकत्वं
 गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम् । ननु
 शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वं काञ्चन्यथासिद्धिरिति चेत्, पञ्चमीति
 गृहाण । नन्वाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति
 चेत्तत्राद्यादिकं विशेषपदार्थां वेति । चतुर्थमन्यथासिद्धमाह ।
 जनकं प्रतीति । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य
 यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् ।
 यथा कुलालपितुर्घटं प्रति । तस्य हि कुलाल्यपितृत्वेन घटं प्रति
 जनकत्वे एवान्यथासिद्धिः । कुलाल्यत्वेन जनकत्वे त्विष्टापत्तिः,
 कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् । पञ्चमन्यथासिद्धमाह ।
 अतिरिक्तमिति । अवश्यकृत्यनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे
 तद्विशमन्यथासिद्धमित्यर्थः । अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम् ।
 अनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हि महत्त्वमवश्यं कृत्यं तेनानेकद्र-
 व्यवत्त्वमन्यथासिद्धम् । नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्,
 महत्त्वज्ञातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात् ॥ १९ ॥ २० ॥

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

तृतीयं तु भवेद्योम कुलालजनकोऽपरः ।

पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेऽवावश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

रासभादिरिति । यद्यपि यत्किञ्चिद्द्रव्यमिति रासभस्य
 नियतपूर्ववर्तित्वमस्ति, तथापि घटादीनां प्रति सिद्धकारण-
 भारदण्डादिभिरेव तद्यत्केरपि संभवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति

मावः । एतेष्विति । एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्य-
थासिद्ध आवश्यकः, तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथाहि ।
दण्डादिभिरवश्यस्तृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादि-
कमन्यथासिद्धम् । नै च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्,
दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः संबन्धत्वरूपने गौर-
वात् । एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं संभवतीति ॥ २१ ॥ २२ ॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमयाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

गुणकर्मैति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं
न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तौत्पर्यम् । अथवा असम-
वायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजौतिमत्त्वं तदर्थः । तेन ज्ञानादीनाम-
समवायिकारणत्वविरहेऽपि न क्षतिः ॥ २३ ॥

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

नित्यद्रव्याणि परमाण्याकाशार्दानि विहायाश्रितत्वं साधर्म्य-
मित्यर्थः । आश्रितत्वं तु समवायादिसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वम् । विशेष-
णतया निर्व्यानामपि कालादौ वृत्तेः ।

इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते—

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वगुणयोगिता ॥ २४ ॥

१ मचेति । परम्परकार्यं प्रति दण्डत्वस्य कारणत्वं स्वीक्रियते दण्डोऽन्यथा-
सिद्ध इति शङ्का । समाधानम्—एदि दण्डत्वस्य कारणता मग्यते तदा स्वाश्रय-
जन्यधर्मिवतामन्वयेन कारणता स्वीकर्तव्या—दण्डत्वस्य केवलं म्यजन्यधर्मिवता-
मन्वयेन कारणत्वमस्ति—एवं च प्रथमसंबन्धे दण्डघटितपरम्परारूपसंबन्धस्यैव
गौरवम् । २ अन्येषामप्यन्येषुगुणेष्वप्यस्ति । ३ गुणत्वकर्मत्वज्ञानिरूपमित्यर्थः ।
४ वृत्त्यादिचतुर्णां परमाणुनां भावाणादिपञ्चकमेतानि नित्यद्रव्याणि ।

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववच्चं मूर्तत्वं क्रियावच्चं वेग-
वच्चं च सौघर्म्यम् । नच यैत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं
तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम्, तच्च
तेषामेव, गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत्
कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं, वेगवत्त्वं वेग-
वद्द्रष्टृच्छिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।

क्षित्यादिपञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥२६॥

काल्याकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं परममहत्त्वं च ।
परममहत्त्वं जातिविशेषः, अकरुर्पानाश्रयपरिमाणत्वं वा । क्षि-
त्यादीति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् । तच्च वहिरिन्द्रि-
यग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकमत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं
बोध्यम् । तेन ज्ञातो पट इत्यादिमत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतमानविषय-
त्वात्तद्वृत्ति आन्यनि नातिव्याप्तिः । नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति

१ पृथ्वी, जलं, तेजः, वायुः, मनः, एतेषां पञ्चानां परापरत्ववच्चं मूर्तत्ववच्चं
तथा क्रियावेगाश्रयवच्चं साप्यस्यं स्वयतो परं इति । २ इत्यन्यत्रिन्द्रादि-
वाप्येव । ३ क्षित्यादीनां पञ्चानां भूतत्वं साप्यस्यं क्षित्यादीनां चतुर्णां समशयेन
स्पर्शवत्त्वं साप्यस्यंमिति भावः । ४ मूर्तद्रव्येषु भवतमगत्वं यन्परिमाणं तादृशपरि-
माणवत्त्वं चतुर्णां साप्यस्यंमिति भावः । ५ ज्ञातो पट इति ज्ञाने प्रवर्तमानं पञ्चानां
तस्यापि चतुर्णां पञ्चमत्र चतुर्णां समशयेन ज्ञानविषयवत्त्वं चतुर्णां प्रपञ्चं
जायते तादृशज्ञानवत्त्वव्यतिरिक्तमिति भावः । तथाप्युच्छिन्नैरेव लौकिकप्रत्यक्ष-
कथने नातिव्याप्तिः । अत्रमानवसंयोगादिबहिरिन्द्रियमन्त्रिष्वेव लौकिकप्रत्यक्षं
जायते । अत्रिन्द्रियवत्त्ववत्त्वं प्रपञ्चपक्षेऽप्यप्युपनीतमानविषय-
त्वं च ज्ञातो पट इति ज्ञानमन्यत्रसाप्यस्यं मानविषयमिति ।

परमाण्वादत्वव्याप्तिः, तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् । महत्त्वलक्षणकार-
णान्तरासन्नियानाच्च न प्रत्यक्षम् । अयमा आत्मवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं
तत्त्वम् । चत्वारोति । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥

द्रव्यांरम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् ।

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । नच द्रव्यानारम्भके
घटादास्व्याप्तिः, द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य
विवक्षितत्वाद् । आकाशशरीरिणामिति । आकाशात्मनाम-
व्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साप्रम्यमित्यर्थः । आकाशस्य
विशेषगुणः शब्दः, स चाव्याप्यवृत्तिर्यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द
उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् । क्षणिकत्वं
च तृतीयक्षणवृत्ति संसप्ततियोगित्वम् । योग्यविधुविशेषगुणानां
स्योत्तस्वर्तिगुणनाशत्वत्प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः । एवं
ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं यदात्मनि विभो गरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते
तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्रव्या-
वस्थायि । इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं
चार्थः । पृथिव्यादीं रूपादिविशेषगुणोऽर्थात्त्वतोऽव्याप्यवृत्तीत्यु-
क्तम् । पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीत्यतो विशेषगुणे-
त्युक्तम् । नच रूपादीनामपि कदाचिन्तृतीयक्षणे नाशसंभवांश्क्षणि-
कविशेषगुणवत्त्वं सित्यादौ प्रतिव्याप्तमिति वाच्यं, चतुःक्षणवृत्ति-
जन्यौ वृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षानुद्धिः क्षण-
त्रयं तिष्ठति, क्षणचतुष्टयं तु न स्मिपि जन्यज्ञानादिकं तिष्ठति ।

१ द्रव्यानारम्भकत्वमपि चतुर्षो साध्यम् । २ क्षणिकविशेषगुणवत्त्व
तृतीयक्षणमिनदृष्टशरवति वाच्यम् । ३ चतुःक्षणवृत्ति-पुण्यदादि तथा रूप-
रमादिजन्यम्, तस्मिन्वृत्तिसा शब्दव्यञ्जनवत्त्वा जातिस्नादद्यजातिमद्विशेष-
गुण शब्दवादादि तदर्थं विरजितम् ।

रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तते इति तद्गु-
दासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज-
न्येत्युक्तम् । यथाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा जन्येति न देयं,
द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात्, परमपदत्वस्य तादृशगुण-
त्वाच्च चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामपि नाशाभ्युपगमाद्वित्वादीनामपि
तथात्वाच्चद्वारणाय विशेपेति । त्रिःक्षणवृत्तित्वं वा वाच्यम् ।
द्वेषत्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयः ॥ २७ ॥

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ।

गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नेमिचिको द्रवः ॥ २८ ॥

पृथिव्यग्नेजसां रूपवत्त्वं, द्रवत्ववत्त्वं, प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः ।
न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्यवद्वैरूपमणश्च स्यात्तत्र किं मान-
मिति वाच्यं, तत्रापि तेजस्त्येन रूपानुमानात् । एवं वाय्वानीत-
पृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् ।
न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वव्याप्तमिति
वाच्यं, द्रवत्ववद्द्रुतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमन्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।
घृतजलप्रभृतिषु पृथिवीषु, जलेषु, द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्व-
सत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः ।
न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमनिव्याप्तं च रूपादा-
विति वाच्यं, चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमन्त्वस्य
विवक्षितत्वात् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति । गुरुणी
इति । गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं पृथिवीजलयोरित्यर्थः । न च प्राणे-
न्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवादिभागानां च रसादिमत्त्वे किं मान-
मिति वाच्यं, तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् । द्वयो-
रिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । न च नेमिचिकद्रवत्ववत्त्वं घटादौ

१ तादृशजातिवदेन द्वेषत्वादिकं गृहीत्वा । २ नेत्रेन्द्रियं रूपवत् तेजस्तत्त्वात्,
इत्यनुमानवेत्यर्थः । ३ प्राणेन्द्रियादीनि रसरत्नि पृथिवीत्वात्, इत्यनुमानवेत्यर्थः ।

बुद्ध्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यं, नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरण
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

पृथिव्यक्षेत्रोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

क्षेत्रत्वादिर्कं विहायेति बोध्यम् । तत्र न कस्यापि वैधर्म्यं
केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च युक्तं च द्रवत्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वाग्निष्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षिताघेते चतुर्दश ।

बुद्ध्यादिपट्टं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥

धर्माधर्मो गुणा एते ह्यात्मनः स्युश्चतुर्दश ।

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥

संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।

परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

ते च सं आकाशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्यं निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

पट्टिधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥

१ आदिभूतं प्रमेयम्, आद्यन्वय, अभिप्रेत्यम्, च युज्यते ।

वस्तुस्थितिमात्रं न द्विविगोन्वचत्वं लक्षणं द्विविधत्वस्य व्यर्थ-
त्वात् । द्विविध्यं च सौरमासौरभवेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

तस्याः पृथिव्याः । अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायोरपि वर्तते
इत्युक्तं पारुज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति
ज्ञापनार्थं तदुक्तम् । वस्तुतस्तु पारुजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणम्,
अधिकस्य वैषय्यात् । यद्यपि पारुजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि
पारुजस्पर्शवद्द्रष्टृचित्द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमयो बोध्यः ।

नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादणुलक्षणा । ३६ ।

अनित्या तु तदन्या स्यात्क्षेवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

सा पृथिवी द्विविधा, नित्या अनित्या चेत्यर्थः । अणुलक्षणा
परमाणुरूपा पृथिवी नित्या । तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी
अणुकादिरूपा सर्वाऽऽनित्येत्यर्थः । सैव अनित्या पृथिव्येवा-
वयववर्तित्यर्थः । नैतु अवयविनि किं मानं, परमाणुपुञ्जरेवोपपत्तेः ।
न च परमाणुनामतीन्द्रियत्वाद्दृष्टादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्,
एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् । यथैकस्य
केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैको घटः
स्थूल इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्, एको महान्प्रान्वर-
शिरितिवदुपपत्तेः । एवं, परमाणोःतीन्द्रियत्वेन
प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः, सन्नियाने तस्यैव
प्रत्यक्षत्वात् । न चै तदानीमदृश्यपरमाणुपुञ्जादृश्यपरमाणुपुञ्जस्यो-
त्पन्नत्वात् प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम्, अदृश्यस्य दृश्यानु-

१ नैवत्र तावत्परमाणुभेद लक्षणं न तु द्विविधतावयवमिति । २ बीडसंकर
मन्त्रिनि-अयं घट इति प्रतीतिम् । विच्छिन्नमन्थानवितिष्ठपरमाणुपुञ्जरेण मन्त्रि-
प्यनि । ३ नभेति । तसानीं वायोऽन्यनिवृत्ते इत्यर्थं ।

पादानत्वात् । अन्यथा चक्षुरूपमादिसंततेरपि कदाचिद्दृश्यत्व-
प्रसङ्गात् । नचातितप्तैलादौ कथमदृश्यदहनसंततेर्दृश्यदहनोत्पत्ति-
रिति वाच्यम्, तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदह-
नोत्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरु-
त्पत्तिरिति वाच्यं, यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित्स्वभा-
वादावक्ष्यते किंतु महच्चोद्भूतरूपादिकारणसमुद्रायवशाद् दृश्यत्वं
तदभावे चादृश्यत्वम् । तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं न तु
व्यणुकादेस्तदभावात् । नहि त्वन्मतेऽपि संभवतीदं परमाणौ
महत्त्वाभावात् । इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः
प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम् । तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे
मेरुसर्पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः कचिद्विश्रामो वाच्यः । यत्र
तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वैऽसमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य
नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणु-
परिमाणतारतम्यस्थापि कचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्व-
सिद्धिः । न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्तिवति वाच्यं, त्रसरेणुः
सावयवः चाणुपद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ,
त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात् कपालवदित्यनु-
मानेन तदवयवसिद्धेः । न चैदमप्रयोजकम्, अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्य-
नेन्द्रव्यवस्य प्रयोजकत्वात् । न चैवं क्रमेण तदवयवधारापि
सिद्धयेदिति वाच्यम्, अनवस्थामयेन तदसिद्धेरिति । सा
चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिवेदपर्यः । शरीरेन्द्रियविषय-
मेदादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तत्र देहमुदाहरति—

योनिजादि भवेद्देहमिन्द्रियं प्राणलक्षणम् ।

विषयो द्रव्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि द्विविधं जराणु-

१ पूर्वोक्तवयाने भवत्कृष्णानाम इति न वाच्यम् ।

जमण्डजं च । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् ।
 अयोनिजं स्वेदजोद्भिजादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः ।
 उद्भिजास्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । न
 च मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यं, गन्वा-
 दिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् । न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वा-
 दिकमपि स्यादिति वाच्यं, तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना
 संस्तरप्रसङ्गात् । न च तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थि-
 वत्वमिति वाच्यं, क्लेदादीनां विनाशोऽपि शरीरत्वेन प्रत्य-
 भिन्नानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः । तेन पार्थिवादि-
 शरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वं तु न जातिः
 पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् । किंतु चेष्टाश्रयत्वम् । वृक्षा-
 दीनामपि चेष्टासत्त्वाच्चाव्याप्तिः । न च वृक्षादेः शरीरत्वे किं
 मानमिति वाच्यम्, आध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमाणत्वात् ।
 तत्रैव किं मानमिति चेद्भ्रमक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात् । यदि
 हस्तादीं शरीरव्यवहारो न भवति तैदान्त्यावयवित्वेन विशेषणी-
 यम् । न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं,
 तादृशे प्रमाणाभावात् । अथवा चेष्टावैदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्य-
 त्वव्योप्यजातिमत्त्वमन्त्यावयवविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा
 तत् । मानुषत्वचैत्रत्वादिकातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च नृसिं-
 हशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः, तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तित्वत्तया
 जातित्वाभावाज्जलीयत्वेनसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जाति-

१ एवंप्रकारे हि तत्र संहरः पृथिवीत्वधर्मं त्यक्त्वा शरीरत्वधर्मं, जलादिशरी-
 रेऽपि वर्तते एवं शरीरत्वधर्मं त्यक्त्वा पृथिवीत्व पदादिषु वर्तते अनयो सम-
 वेद्यः मानुषादिशरीरेषु । २ अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वम् । ३ द्रव्यान्तरा-
 पारम्भकत्वमन्त्यावयवित्वम् । ४ चेष्टावदन्त्यावयविति वर्तमाना या द्रव्यत्व-
 व्या मानुषत्वारिजातिस्तादृशजातिमत्त्वम् ।

त्वौभावादिति वाच्यं, कल्पभेदेन तृप्तिहशरीरस्य नानात्वेन तृप्तिहत्वज्ञात्या लक्षणसमन्वयात् । इन्द्रियमिति । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्यम् । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् । न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं, परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । नै च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेऽनैकान्तिकत्वमिति वाच्यं, तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् । यद्वा परकीयेति न देयं, वायुपनीत-
 मुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसंभवात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं, द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् । विषय इति । उपभोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि कार्यजातमदृष्टाधीनम्, यत्कार्यं यद्दृष्टाधीनं तत्तदुपभोगे साक्षात्परंपरया वा जनयत्येव । नदि व्रीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । तेन द्रव्यशुकादि ब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरोपन्यासः शिष्यबुद्धिर्नशयार्थः ॥ ३८ ॥

जलं निरूपयति—

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शी जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिः सिद्धयति ।

१ देहत्वं न जातिः किन्तुगतिः तांश्यांश्च । देहत्ववर्धं त्यक्त्वा तैजसत्व-
 धर्मः छत्रगादितैजसपदार्थेऽपि वर्धते । एवं तैजसत्वधर्मं त्यक्त्वा देहत्वं जडीय-
 त्वेऽपि वर्धते । इत्यर्थः । समानेऽनैजमदेरगरीश्व । २ घृतं कुङ्कुमादिगन्-
 धादिषु गन्धस्यैव व्यञ्जकम् । ३ वयंति । पूर्वोक्तो देहजंटे व्यभिचारी, कथं
 तदमति वयंसारस्य गन्धगन्धाभिव्यञ्जकम् । जलं न केवलं गन्धाभिव्यञ्जकं किन्तु
 सन्दुरगन्धाभिव्यञ्जकमिति न दोषः । ४ समवायसंख्यावच्छेदकत्वेऽप्युदा-
 हृतत्वेऽपि तादृशसंख्यावच्छेदकत्वात् । तादृशसंख्यावच्छेदकत्वात् या कारणता या
 विच्छिद्यमानवच्छिद्य कारणतात्वात्, इत्यपि ।

कत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात्, सक्चुरसाभिव्यञ्जकोदकवत् । रसने-
न्द्रियसंनिर्गमे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति ।
सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः समुद्रः । हिमं तुपारः । आदि-
पदात्सारित्कासारकरकादिः सर्वोऽपि ग्राह्यः । नच हिमकरकयोः
कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यम्, ऊष्मणा विलीनस्य तस्य
जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्ते-
र्जन्योपादानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वमतिरोधात् ।
करकादीनां कठिन्यप्रत्ययस्य ध्रान्तित्वात् ॥ ४० ॥

तेजो निरूपयति—

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

नेमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च जन्यो-
ष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः । तस्य
परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्यैवानुसंधेयम् । नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्र-
किरणादावव्याप्तमिति वाच्यं, तत्राप्युष्णत्वस्य सत्त्वात् । नितु
तदन्तःपातिजलस्पर्शनाभिभवाद्ग्रहः । एवं रत्नकिरणादौ पार्थिव-
स्पर्शनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्धतत्वाद्ग्रहः । रूपमित्यादि ।
वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवाच्छुक्लरूपाग्रहः ।
ननु तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न,

१ यथा सप्तमिभ जठ सप्तुगतगन्धादीनामद्व्योमं सदसमावन्मञ्जक तद्वत् ।
२ हेतोः व्यभिचारवारणाय तत्र द्रव्यत्वे सतीति देयम् । ३ ध्रान्तिनां तदभाव
वनि तन्प्रकारक ज्ञानम् । ४ जन्योष्णस्पर्शनिष्ठकार्यतानिरूपिता या समवायिका-
रणता तदवच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेष इत्यर्थः । यद्यपि तेज परमाणु जन्यो
ष्णत्वं नाम्नि तथापि जलत्ववदशापि बोध्यम् । जन्योष्णस्पर्शनिष्ठजन्यतानिरूपि-
तजनकतावच्छेदकत्वरूपेण जन्यतेजस्त्वजाति सिध्यति । जन्यतेजस्त्वावच्छि-
न्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेन रूपेण शुद्धतेजस्त्वजाति सिध्यतीति ।

अन्येदीयरूपेणापि धर्मिणो ग्रहसंभवात्, शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना ।
 बहेस्तु शुक्ररूपं नाभिभूतं किंतु तदीयं शुक्रत्वमभिभूतमित्यन्ये ।
 नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । न च नैमि-
 त्तिकद्रवत्वं न लक्षणं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तं चेति
 वाच्यं, पृथिव्यद्रव्यनैमित्तिकद्रवत्ववदृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादाप्यजाति-
 मत्वस्य विवक्षितत्वात् । पूर्ववदिति । जलस्येवेत्यर्थः । तथाहि ।
 तत् द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपं तद्रन्यदनित्यम्,
 अवयवि च । तच्च त्रिया, शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमयोनि-
 जमेव । तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

अत्र यो विशेषस्तमाह—

इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादिर्विषयो मतः ।

ननु चक्षुपस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तैजसं परकी-
 यस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् । प्रदी-
 पस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वाद्द्रष्टान्तोऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं पर-
 कीयेति । घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्द्रव्यमिचारवारणाय द्वितीयं
 परकीयेति । अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसंभवाद्द्रव्यं परकीयेति न
 देयम् । चक्षुःसन्निरूपे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं
 दर्शयति । वह्निरिति । ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति
 चेत्, सुवर्णं तैजसम्, असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनु-
 च्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पृथिवीति । न चाप्र-
 योजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रव्यत्वस्य चात्यन्ताग्निसंयोगना-
 श्यत्वात् । ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवभागस्यापि तदानीं द्रुत-

१ श्वेतरूपेण भास्तु रक्तरूपेण तु भवत्येव । २ विषयतासम्बन्धेनेति भावः ।
 ३ नेत्रघटादीनां संयोगे । ४ पूर्वोक्तमनुमानमप्रयोज्यम्, अर्थात्—अनुकू-
 लतरेरहितम्, अतः—सुवर्णस्य तैजसत्वे न सापेक्षमिति चेत् । घृतादावतिव्याप्तं
 जन्यजले च यद् द्रवत्वमस्ति तदग्निसंयोगादस्यति घृताद्वत्त्वत्वं न नश्यति स
 एवातद्रूपत्वं ।

त्वाचेन व्यभिचार इति चेन्न, जलमध्यस्थमपीक्षोदवत्तस्याद्भुत-
त्वात् । अपरे तु पीतिपाश्रयस्य अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरा-
वृत्तिदर्शनात्तत्प्रतिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि ।
अत्यन्ताग्निसंयोगे पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रव-
द्रव्यसंयुक्तः, अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपान-
धिकरणत्वात्, जलमध्यस्थपीतपटवत् । तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य
तेजस्वनियमात् ।

वायुं निरूपयति—

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वग्निन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज इति ।
अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीत इति । तेन
वायवीयो विजातीयः स्पर्शो दर्शितः । तज्जनरुतावच्छेदकं वायु-
त्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्दि स्पर्शश-
ब्दधृतिरुन्मीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तुणादीनां
धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमानात् । यथाच वायोर्न
प्रत्यक्षं तथाग्रे वक्ष्यते । पूर्वमदिति । वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च ।
परमाणुरूपो नित्यस्तद्रूपोऽनित्योऽव्ययसमरेतश्च । सोऽपि त्रिविधः,
शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् ।
परंतु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोऽष्टम्भादुपभोग-
क्षमत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वाटिकमिति । अत्र यो विशेष-
स्तथाह । देहव्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शमाहकमिन्द्रियं त्वक् ।
तच्च वायवीयं रूपाद्रिषु मये स्पर्शस्पर्शाभिव्यञ्जत्वात् ।

अङ्गसङ्घिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

विषयं दर्शयति—

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः तस्य चतुर्थी विश्व प्राणादिरित्युक्तमाकरे । तथापि संक्षेपादत्र त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवसानमुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभत इति ।

आकाशं निरूपयति—

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥४४॥

आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः । किंतु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथाहि । शब्दो विशेषगुणः चक्षुर्यदृश्यायोग्यवहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् । शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात् संयोगवत् । इत्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे, शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्नि-संयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् । नात्मविशेषगुणो वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वाद्भवत् । इत्थं च

१ यथा व्यजनपवनः शरीरसंबन्धिष्वेदं रूपजडगतशैत्यस्य व्यञ्जको नान्यस्येति भावः । २ अनेनाडमानेन शब्दस्य गुणत्वमन्यमानानां वैयाकरणानां मीमांसकाराणां च घण्टनं कृतम् । ३ द्वितीयाडमानेन विशेषवातुमाने विशेष्याभावप्रमुक्तौ स्वरूपसिद्धिं परिहरति । उत्तरेस्तु विशेषणमावावप्रमुक्तमिति विवेकः । ४ अनेनाडमानेनेर्दं साधितं शब्दः शृण्व्यादिचतुष्टयस्य न विशेषगुणः इति । ५ यो लौकिकसंबन्धेनेन्द्रियग्राह्योऽस्ति च लौकिकसंबन्धेन द्वीन्द्रियेण ग्रहणायोग्यतावान् तथा गुणत्वव्याप्यजातिमान् स विशेषगुणः । तच्च स्पष्टं भविष्यति शब्दादिषट्कमित्यादिग्रन्थेन ।

शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यति । नच वः—
 यवेषु मूर्ध्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति
 वाच्यम्, अर्थावद्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात् ॥ ४४ ॥

तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं तु पुरुषभेदेन भिन्नं कथ-
 माकाशं स्यादिति चेत्तत्राह । एकः सन्नपीन्यादि । आकाश
 एक एव सन्नपि उपाधेः कर्णशङ्कुल्यादेर्भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं
 भवतीत्यर्थः ।

कालं निरूपयति—

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह । जगतामिति । तथाहि । इदानीं
 घट इत्यादिप्रतीतिः मूर्धपरिस्पन्दादिकं घटा विषयीकरोति तदा
 मूर्धपरिस्पन्दादिना घटादेः सन्नभो वाच्यः । स च संबन्धः संघो-
 गादिर्न संभवतीति काल एव तत्संबन्धप्रकः कल्प्यते । इत्थं च
 तस्याश्रयत्वमपि सम्पन्नम् ॥ ४५ ॥

प्रमाणान्तरं दर्शयति—

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।

परत्वापरत्वबुद्धरसाधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापरत्वयोरस-
 मवापिकारणसंयोगाश्रयो लार्थवादतिरिक्तः काल एव कल्प्यत इति
 भावः । नन्येकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमप्रभेदो
 न स्यादत जाह । क्षणादिरिति । कालस्त्वैकोऽपि उपाधिभेदा-

१ वायुविशेषगुणो वायुद्रव्यभावी नाम स्वाध्वयमाश्रयेव नक्यति । शब्द-
 स्थयानुक्रममादी-भयानु-आश्रयद्रव्यनाशान्त्वयो यो नाशस्तस्य अश्रययोगी ।
 २ स च संबन्धः स्वाश्रयनपनमदोगिनयोगश्च एव । स्वपदेन स्वयस्य क्रिया
 श्रुते सदाश्रय स्वयं-नतसयोगी काश-नस्य संयोगी घटादिभिः सह । ३
 अतमवापिशरण कालदिग्दमयोर । ४ अश्रययोगितासंबन्धेनेत्यर्थः ।

क्षणगादिव्यवहारविषयः । उपाधिस्तु स्वजन्यैविभागप्रागभाव-
च्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा, पूर्वसंयोगनाशावच्छि-
न्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा, उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । नैचो-
त्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं, कैर्मान्तरस्यापि
सत्त्वादिति । महामलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदानायत्या
ध्वंसेनोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकृदरेवेति ।

दिशं निरूपयति—

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्बुद्धेरसा-
धारणं बीजं दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयो-
गाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

नन्वेकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः, कथमुपपद्यता-
मित्यत आह—

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् । .

यत्पुरुषस्य उदयगिरिसंनिहिता या दिक् सा तस्य प्राची ।
एवमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य
सुमेरुसंनिहिता या दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता त्ववाची ।
“ सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः ” इति नियमात् ।

आत्मानं निरूपयति—

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

१ स्वशब्देन कर्मणो ग्रहणं, स्वनिष्ठमपवा कृतंभाप्रतिष्ठ यत् कर्म तादृशकर्म-
जन्यो यो विभागस्तस्य यः प्रागभाव तदवच्छिन्नं तद्विशिष्टमित्यर्थः । २ कर्-
त्वा क्रियायाः पूर्वोक्तोपाध्युपहितक्षणचतुष्टयोत्तरं नाशात् पुनः क्षणादिव्यवहारो
न स्यादिति । ३ एकत्रियायाः समाप्तावपि द्रव्यान्तरे क्रियायाः सत्त्वात् । ४ तत्त-
त्पदापानां ध्वंसेनोपाधिभेदादनीयः । ५ असमवायिकारणं दिशाप्रस्तुतो
संयोगः । ६ अत्र पुरुषपदं वस्तुमात्रस्योपलक्षणम् ।

आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धयति । ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव । अदृष्टादिरूपकारणाभावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः । नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यभाव इति नियमस्यामयोजकत्वात् । परं त्वीश्वरं सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः, ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परंपर्या चैतन्यसंपादकः । यत्राप्यात्मनि “ अहं जाने अहं सुखी ” इत्यादिमित्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्त्वतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति । करणमिति । कुठारादीना छिदादिकरणानां कर्तारमन्तरेण फलानुपपत्तये दृष्टम् । एवं चक्षुरादीना ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥

ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत आह—

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं सृष्टिः ॥ ४८ ॥

ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मना त्वन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः, प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न, शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलीकितस्य स्थाविरस्मरणानुपपत्तेः, शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् । न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति वाच्यम्, अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये वाच्यस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्वेतुत्वात्तदानी-

१ यत्र ईषीभाव तस्यानुपपत्त्युत्पाद । २ जानेऽहंत्वादीनि यथा स्वप्ने वृत्तात्मनि न निवृत्ति तथा मन्मते मृतशरीरेषु इत्युपपत्त्यापि तन्मोक्षयोगे वैशेनाऽऽशनीय इति भावः ।

निरागणैव, मृगमदवासनावासितवसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनित-
संस्काराणामुत्तरोत्तरवित्त्वाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति
चेन्न, तस्य जगद्विषयकृत्ये सर्वज्ञत्वापत्तिः । यत्किञ्चिद्विषयकृत्ये विनि-
गमनाविरहः । सुपुस्तावपि विषयावभासप्रसङ्गाच्च । ज्ञानस्य सविषय-
त्वात् । तदानीं निराकारा चित्तन्ततिरनुवर्तते इति चेन्न, तस्याः
स्वमकाशत्वे प्रमाणाभावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः
न चेष्टौपत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं, घटादे-
रेतुभूयमानस्यैपलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवाय विज्ञान
स्येति चेत्, किमयमासरोऽतिरिच्यते विज्ञानां चर्हि समायातं विज्ञान-
व्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोऽपि
पीताकारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् । अपोहरूपो
नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न, नीलत्वादीना विरुद्धानामेकस्मि-
न्नेसंमानेशात् । इतरथा विरोधावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । न च
वासनासंक्रमः संभवति, मातृपुत्रयोरपि वीसनासंक्रमसङ्गात् । न
चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं, वासनायाः संक्रमा-
संभवात् । उत्तरेस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न, तदुत्पादकाभा-
वात् । चित्तमवोत्पादकृत्ये तदज्ञानव्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेऽति-
शयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न, मानाभावात्कल्पनागौरवाच्च । एतेन
क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि मत्पुक्तं, गौरवाद्गतिशये माना-

१ बीजः उद्धृते तदानीमिति-तदानीं क्षणिककाल । २ अण्यथा-प्रमाण विना
परि तत्र ज्ञानस्वरूपता स्वीक्रियते तदा । ३ अणवियावत्पदाद्यैर्ज्ञानस्वरूपता
ममामिमतेऽ । ४ मन्मथ इति शेष । ५ वाच्यविपर्यय । ६ केवल विज्ञानव्य
स्वीरत्यापलपितुमिति शेष । ७ एतद्व्यपरादिज्ञान विज्ञानस्यैवाकारविशेष ।
८ किमय विज्ञानस्याकारविशेष विज्ञानस्य स्वरूपात् किञ्चि वा विज्ञानरूपमेव ।
९ नीलपीत-इत्याकाररुद्रमदृशान्मन्वद्वाने नीलाकारेऽपि पीताकारः स्यात् ।
१० स्वरूपात्-विकारं बोधि भेदो मान्ति । १० विज्ञानरूपमिति । ११ पूर्वो
क्षरीया वासनासंस्कारमत्पादात्, यदि वासनासंस्कारः स्यात्तदा मानुद्भवदापादां
संस्कारमत्पादात्तस्यापि स्मरणं स्यात् । १२ पूर्वपूर्वविज्ञानज्ञानात् इत्येतद्विज्ञाने ।

भावाच्च । चीजादौवपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोप-
पत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च ।

अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्धित्यविज्ञानमेवात्मा “अवि-
नाशी वाऽरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादि-
श्रुतेरिति चेन्न, तस्य विपयत्वासंभवस्य दर्शितत्वान्निर्विपयस्य
ज्ञानत्वे मानाभावात्सविपयत्वस्याप्यननुभवात्, अतो ज्ञानादिभिन्नो
नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति हि ब्रह्मपरं जीवेषु
नोपयुज्यते । ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरा-
मीश्वरभेदः, अन्यथा वन्यमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः । योऽपीश्वरा-
भेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्स्तौति ।
अभेदभावनयैव च यदित्यव्यमिति वदति । अत एव “सर्व
एवात्मनि समर्पिताः” इति श्रूयते । मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्ता-
वभेदो जायत इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोगात् । भेद-
नाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव । न च द्वित्वमपि नश्यतामिति
वाच्यं, तत्र निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदिति-
वद्वित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् । मिथ्या-
त्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेदेकत्वाभावो व्यक्ति-
द्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न
गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । योऽपि तदा-
नीमभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रति-

१ क्षेत्रे जलस्य बीजस्याद्भुतेतिर्भवति नतु इत्येते पत्निस्य तथा वादुर-
रूप कायंप्रति कुर्वद्रूपतया अद्भुतरजननयोग्यजातिविशेषरूपेण कारणता मन्यते
सा च षडोत्पादनसमर्थबीजमात्रे तिष्ठति । तथैव प्रकृते धणिकशरीरेषु “कुर्व-
द्रूपत्वेन” इत्योत्तरवाचकाजनकजातिविशेषरूपेण कारणता स्वीकृतं तथा ता-
व इवद्रूपता दृष्टान्तं बीजत्वेन सह समग्र्यासा दाष्टान्ते विज्ञानत्वेन सह समग्र्या-
ज्ञानिति, तथा च वासनासुधारं समवन्ति । दृष्टान्तकार्याजेष्वेव “कुर्वद्रूपत्वम्”
अद्भुतरजननयोग्यजातिविशेषस्य कल्पनावृत्तिः । अद्भुतरादीनामवृत्तिसिद्धौ सहजा-
रिजलादीनां संयोगेनापि भवतीति भावः ।

पादयति । संपदाधिन्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत्, अत एव “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इति श्रूयते । ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा किंतु ज्ञानाद्याश्रयः “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः “यः सर्वज्ञः स सर्वचित्” इत्यतुरोधात् । आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्पर्यः । अश्र-
आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्युतयः, अन्यथा पुँल्लिङ्गत्वापत्तिः । आन-
न्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते, धाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति-
वत्, दुःखाभावेन मुखित्वप्रत्ययात् । अस्तु वा तस्मिन्मानन्दो
नत्वसावानन्दः “अस्तुस्वम्” इति श्रुतेः । न विद्यते सुखं यस्येति
कुतो नार्थे इति चेन्न, हिँष्टकल्याणापत्तेः, प्रकरणविरोधादानन्द-
मित्यत्र मत्वर्थीयाच्यत्यविरोधाच्चेति संक्षेपः ।

एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरपस्तु पुष्करपलाशवन्निलेपः किंतु
चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् । कार्यनाशे सति कार्यरूपतया
तन्नाशे न स्यादित्यकारणत्वं तस्य । बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्य-
र्थानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः । सैव महत्त-
त्त्वम्, अन्तःकरणमित्युच्यते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारा-
पवर्गा । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिक्रिया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना
संश्रयः । पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदा-
ग्रहात् । यमेदं कर्तव्यमिति मर्दंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया
तत्प्रतिविम्बादताच्चित्तो दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदमिति विप-
योपरागः, इन्द्रियप्रणालिक्रिया परिणतिभेदस्ताच्चित्तो निःश्वासा-
भिहतदर्पणस्येव मल्लिनिमा । कर्तव्यमिति व्यापारांशः । तेनांशत्र-

१ अविकरण-पुद्गलतत्त्वात् । २ अद्यत्त्व-अत्र ननु ब्रह्मण भवात्मात् घटस्य
मेरुकोपनं करोति । ३ बहुवीक्षित्वातोऽप्यन्यदार्थकल्पनं तत्पुरुषापेक्षया गौर-
वम् । ४ एतेनैतन्म्यापे वददमाणेन इति मत्तमपात्तमित्यद्वैतदान्दव्य- । ५ तथापि
पुरुषनाम न स्यात्साधुदित्यकारणत्वात् तस्य पुरुषस्य । ६ अदप्रधानस्य कार्यं
वृद्धिः तापि जहकवेन मत्तयतचेतनस्यपुद्गलमत्तरा चेतनं न मत्तयत् पुरुष-
वत्त्वम् । ७ व्यापारांशं व्यापारापेक्ष ।

यवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबन्धो दर्पणमलिनिम्नेत्र सुखस्योपलब्धिरन्यते । ज्ञानोदियत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतिः । न च बुद्धिचेतना परिणामित्वादिति मतमपास्तं, कृत्यैदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्च । चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत्कृत्यंशे किं नेप्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारपत्तिः । नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न, अस्मिद्धेः । कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् । नीतिरागजन्मादर्शनादनादित्वम् । अनादेर्नाशासंयवान्नित्यत्वम् । तर्हि प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च—

“ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वेषाः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ” गीता अ. ३ श्लो. २७

इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्, प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् । “ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केचलं तु यः ” इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽय-

१ सांख्यमते बुद्धिज्ञानद्वयपदभिधेति नानपान्तिरस्य । २ अतात्त्विकसंबन्धस्यैव सांख्यशास्त्रे-उपलब्धिबंधः । ३ यथा परिणामि ज्ञानं बुद्धिधर्मस्तद्वत् । ४ वृत्ति-प्रपत्तो बुद्धेर्भूयो धर्मः । सा च परिणामिनी बुद्धिरनित्यधर्मजनी-अत एव चिदपि न । ५ यथाहं कर्ता-अहं धार्मिक-अहं भोगी, इत्यादिप्रत्यय एतदधिकरणे प्रतीयते तथा ' अहं चेतन ' इति प्रत्ययोऽपि तन्मित्रेनाधिकरणे प्रतीयते । कर्तृभिन्ने चेतने प्रमाणं नास्ति । ६ अहं इति-चेतनः पुरुष । तत्संबन्धात्प्रतिनिवृत्तं स्वीकृतवती बुद्धिः स्वस्यां मिथ्या चेतनस्याभिमानं करोति । ७ कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकारे चेतने एतद्दुःखयोत्पत्तिसाधकं बन्धमोक्षव्यवहारोत्पन्नम् । अतः स बुद्धिसत्त्वात्तद्विबन्धनो वाच्यः । तथाच बुद्धेर्नित्यत्वे तत्सत्त्विबन्धनसंसारस्यापि निवृत्त्यापत्तिस्तथाच मोक्षाभावात् । बद्धेरनित्यत्वं उत्पत्तिमत्त्वं स्यात्-अजन्यमादम्य नाशो न भवति । एवं च बुद्धगुणत्वे प्रथमकाले संसारावतिर्न स्यात्-अपार्तु बुद्धगुणत्वेः पूर्वतन्मामदृष्टं न निवृत्ति तदभावे बुद्धगुणतिरपि न स्यादेवं संसाराभावः । ८ बुद्धेः प्रवृत्तिरप्यन्यमानावात्

मुपरिष्ठादाशय इति संक्षेपः । घर्माघर्माश्रय इति । आत्मेत्य-
नुपज्यते । शरीरस्य तद्गाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरं
भोगानुपपत्तेः । विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणस्य
ज्ञानसुखादेः संगन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं संभवति न त्वन्यथा अहं
जाने अहं करोमीत्यादिप्रतीतिः ॥ ४९ ॥

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ।
ज्ञानेच्छायत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तमायैत्वाचेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्य-
त्वाचेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः । अत्र दृष्टान्तपाह ।
रथेति । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति, तथापि तेन कर्मणा
सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मापीति भावः ।
अहंकारस्येति । अहंकारोऽहमिति प्रत्ययस्तस्याश्रयो विषयः
आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति । मनोपिचेन्द्रियजन्यप्रत्य-
क्षाविषयो मानसमत्पःत्रविषयश्चेत्पर्यः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरा-
योग्यत्वात् ॥ ५० ॥

विभुर्बुद्ध्यादियुणवान्बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

विभुत्वं परममहत्त्वम् । तत्र पूर्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्या-
दीति । बुद्धिसुखदुःखेच्छादिचतुर्दश गुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः ।
अत्रैव प्रसङ्गाद्बुद्धः कतिपयं प्रपञ्चं दर्शयति । बुद्धिस्त्विति ।
द्वैविध्यं व्युत्पादयति । अनुभूतिरिति । अनुभूतिश्चतुर्विधेति ।
एनासां चतसृणां करणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः
प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि ॥ ५१ ॥

१ शरीरस्य न चैतन्मन, इत्यादिप्रयोगेनयथे । २ वाच्यत्वननिर्वा तर्क-
गतस्य परमं मरुदिति परमोक्तम् ।

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं पड्डिधं मतम् ॥ ५२ ॥

इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्व-
मेव ज्ञानं, तथापीन्द्रियैत्येन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने कार-
णत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् ।
इन्द्रियार्थसंनिक्तात्मनो ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसाया-
त्मकं प्रत्यक्षमिति शूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथवा ज्ञानाकरणकं
ज्ञानं प्रत्यक्षम् । (अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्योपमितौ सादृश्य-
ज्ञानस्य शाब्दबोधे षट्ज्ञानस्य स्मृतावनुभवस्य कारणत्वाच्च तत्र
नातिव्याप्तिः) । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् । परामर्श-
जन्यं ज्ञानमनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्श-
जन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिः ।
न च कार्दाचित्कहेतुविषयकानुमिताव्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृ-
शज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्येजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अथवा
व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञान-
मुपमितिः । षट्ज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः । वस्तुतो यां
कांचिदनुमितिर्व्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्व-
मनुमितिरेवम् । एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्ति-
वृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वान्यमिति । जन्य-
प्रत्यक्षं विभजते—घ्राणजादीति । घ्राणजं रासनं चाक्षुषं
स्पर्शनं श्रोत्रं मानसमिति पड्डिधं प्रत्यक्षम् । न चेश्वरप्रत्यक्ष-

१ इन्द्रियम् च शब्देतरोद्भूतत्रिनेयगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमन संयो-
गाभयात्त्वम् । २ ज्ञानमात्रं प्रति मनस इन्द्रियत्वेन रूपेण कारणता नास्ति चित्त
मनस्येव रूपेण । ३ केचनं पर्वतो बहिमान् इत्याकारकमित्यर्थं । ४ यथा
धूमवान् पर्वतो बहिमानित्यादी धूमपहेतो पशुतावच्छेदकरूपेण मानम् ।
५ तादृश्यं—व्याप्तिविरहितपक्षपर्यताज्ञानजन्यं चरुमित्यात्मन्यं ज्ञान तत्र वर्तमाना
यादभवत्त्वव्याप्यजाति—अद्विमितित्वव्यप्यजाति—तादृशजातिमत्वमनुमितेर्वेत्ते ।

स्याविभजनाश्रयुनत्वम्, जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वादुक्तमूत्रा-
नुसारात् ॥ ५२ ॥

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

गोचर इति घ्राण इत्यर्थः । गन्धत्वादिरिति । आदिपदात्
गुरभित्वादिपरिग्रहः । गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा ।
गन्धोऽश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस
इति । रसत्वादिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि शब्दत्वादि-
सहितः । गन्धो रसश्च उद्धृतो बोध्यः ॥ ५३ ॥

उद्धृतरूपं नयनस्य गोचरो

द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंस्थे ।

विभागसंयोगपरापरत्व-

स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

श्रीम्बोष्मादावनुद्धतरूपमिति न तन्मन्यतम् । तद्वन्ति उद्धृत-
रूपवन्ति ॥ ५४ ॥

क्रिया जातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ।

गृह्णाति चक्षुः संयोगादांलोकोद्धृतरूपयोः ॥ ५५ ॥

योग्येति । पृथक्त्वादिकमपि योग्यवृत्तिनया बोध्यम् । तादृशः
योग्यवृत्तिवृत्तिरित्यर्थः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तादृह—गृह्णा-
तीति । आद्योऽसंयोग उद्धृतरूपं च चाक्षुषमत्यक्षे कारणम् ।
तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसंबन्धेन कारणत्वम् । द्रव्यस-
मवेतत्वादिप्रसङ्गे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन । द्रव्यसमवेतमप्येतस्य
म्यन्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेनेति ॥ ५५ ॥

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।

रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

द्रव्याध्यक्षे—

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः । सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादिसहितः । रूपान्यदिति । रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तच्चगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथाच पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्माद्या गुणा उक्ता एवं क्रियाजातयो योग्यवृत्तपक्षे ते त्वचो माद्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्येऽपि रूपं द्रव्यप्रत्यक्षे कारणम् । तथाच वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । नवीनास्तु वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे न रूपं कारणं प्रमाणाभावात् । किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पर्शतत्प्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् । वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेन्न किंचित् । आत्मावृत्तिगच्छभिन्नविशेषैर्गुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे लायवमिति चेन्न, वायोस्त्वगिन्द्रियेणामग्रहणमसङ्गात् । ईष्टापत्तिरिति चेदुद्भूतस्पर्श एव लायवात्कारणमस्तु । प्रमाणा अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरेव किं नेप्यते । तस्मात् प्रभां पद्यापीतिवत् वायुं सृशामीति प्रत्ययस्य संभवाद्वायोरपि प्रत्यक्षं संभवत्येव । वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रभयोरेकत्वं गृह्यत एव, कचिद्वित्तादिकमपि, कचित्तसंख्यापरिमाणामहो दोषादित्याहुः ॥५६॥

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

त्वब्जनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं,

१ किंतु त्वेवजन्यप्रत्यक्षे रूपस्य स्वाद्यप्रत्यक्षे स्पर्शस्य भिन्नं भिन्नं कारणत्वम् । २ विशेषगुणवत्त्वं शृण्व्यादिचक्षुष्ये वर्तते । ३ प्राचीनमते स्वशब्दवृत्तिद्वेन वायोरेकत्वमनं भवति । ४ वायोस्त्वगत्यद्रव्यप्रत्यक्षं प्रति-उद्भूतेत्यादि । ५ यथा त्वया वायोः प्रत्यक्षे इष्टापत्तिः इत्या-एवं प्रभाऽप्रत्यक्षेऽपि वर्तन्त्या ।

सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजनन-
मिति । ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरण-
रूपं वा । नाद्यः । अनुभवसामर्थ्यभावात् । तथाहि । प्रत्यक्षे चक्षु-
रादिना मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तद्भावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् ।
ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षम् । ज्ञानाद्यभावे चात्मनोऽपि
न प्रत्यक्षमिति । एवं व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः । सादृश्य-
ज्ञानाभावान्नोपमितिः । पदज्ञानाभावाच्च शाब्दबोधः । इत्यनुभव-
सामर्थ्यभावान्नानुभवः । उद्बोधरूपाभावाच्च न स्मरणम् । मैवम् ।
सुषुप्तिप्रकाशालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तैस्तत्संगन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वमस-
द्भात् । तद्वैतीन्द्रियत्वे मानाभावात् । सुषुप्तिप्रकाशे निर्विकल्प-
कमेव नियमेन जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अयं ज्ञानमात्रे
त्वद्भनःसंयोगस्य यद्वि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले
त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् । विषयत्वम्संयोगस्य त्वद्भनःसंयोगस्य च
सत्त्वात् । परस्परप्रतिरेकादेकमपि वा न स्यादिति । अत्रै केचि-
त्पूर्वोक्तयुक्त्या त्वद्भनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसा-
मर्थ्याः स्पर्शनादिप्रतिरेकत्वमनुभवारोधात्कल्प्यत इति । अन्ये
तु सुषुप्त्यनुरोधाच्चर्मनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते । चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षकाले त्वद्भनःसंयोगाभावाच्च स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति ।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

मनोग्राह्यमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषयमित्यर्थः । मतिर्ज्ञान-
मम् । कृतिः प्रयत्नः । एवं सुखत्वादिन्मपि मनोयाहम् । एव-

१ सुषुप्तिकाले आत्मनो ज्ञानादिगुणस्य निरोधानाच्च मानस प्रत्यक्षम् । २ न
च सुषुप्तिप्रथमशब्दे ज्ञानप्रतिरेकीन्द्रियास्ति । तस्य सामाधानमाह-तरतीन्द्रि-
येति । ३ प्रकाशत्वादिभेदेन ज्ञान भावने इत्यर्थः । ४ चाक्षुषादिज्ञानजननसामर्थी
त्वम्प्रत्यक्षत्वात्तज्ज्ञाने प्रतिषेधिविज्ञानि तस्य चाक्षुषज्ञानकाले स्पर्शजनज्ञान न ।
५ यदि ज्ञानसामर्थ्यात् प्रतिषेधप्रतिषेधकभावात् न च ज्ञानात् क्रियते तदा विषयैन्द्रि-
यभेदेनात्मनोऽपि त्रयमत्र प्रयोगश्च सर्वत्र वर्तते एव सा च संयोगरूपा सामर्थी पर-
स्परं प्रतिषेधिविज्ञा भावते तथाच ज्ञानानुभवनि इत्यत आह-अत्र वैचिदिति ।

भात्यापि मनोग्राहः किंतु मनोमात्रस्य गोचरं इत्यनेन पूर्वमुक्ता-
त्वादत्र नोक्तः ॥ ५७ ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

महत्त्वं पद्धिधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

बहुःसंपोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं
न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् । विशिष्टबुद्धौ
विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथाच प्रथमतो घटघटत्ववैशिष्ट्य-
प्रधानवैग्राह्येव ज्ञानं जायते । तदेव निर्विकल्पकम् । तच्च न
प्रत्यक्षम् । तथाहि । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति
घटग्रहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते ।
ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम् । यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते ।
विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते । विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणम् । निर्वि-
कल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
प्रधानं ज्ञानं न संभवति । घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्ट-
ज्ञानं न संभवति, जात्यैखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्म-
प्रकारकत्वनिषेधात् । महत्त्वमिति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं सप्तम्य-
संबन्धेन कारणम् । द्रव्यसप्तमेतानां गुणधर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे
स्वाश्रयसप्तम्यसंबन्धेन कारणं । द्रव्यसप्तमेतसप्तमेतानां गुणत्व-
कर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसप्तमेतसप्तम्यसंबन्धेन कारणमिति ।
इन्द्रियमिति । अत्रापि पद्धिव इत्यनुपपद्यते । इन्द्रियत्वं तु न
जातिः पृथिवीत्वादिना सांख्यमसह्यत्वात् । शब्देतरोद्भूतविशेष-

१ इमे घटघटत्वे-इति वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं जायते । २ अनुपपत्तमायेन प्रत्य-
क्षत्वात् । ३ प्रतिपोगित्वात्प्रयोगित्वाद्यनिर्घर्नापवमस्य नाम-भयगदोभाधि ।
४ स्वसंबन्धेन महत्त्वपरिमाणं पृथक्ते तदाभयं द्रव्यम् । ५ किंशुपाधिः । ६ पृथक्-
त्वकर्म धर्मै त्यक्त्वा-इन्द्रियस्वरूपो धर्मो नैवादिदं वर्तते इन्द्रियत्वस्य धर्मं
त्यक्त्वा पृथक्त्वस्यो धर्मो घटादिना वर्तते भनयोत्कत्र प्रागेन्द्रिये समानेव ।

गुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम्
 आत्मादिवारणाय सत्यन्तम् । उद्धृतविशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोते
 सच्चाच्छब्देतरेति । विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सच्चादुद्ध-
 तेति । उद्धृतत्वं न जातिः शुरुत्वादिना संक्रयात् । न च
 शुरुत्वादिव्याप्यं नानैवोद्धृतत्वमिति वाच्यम्, उद्धतरूपवता-
 दिना चाक्षुषादौ जनकतानुपपत्तेः । किंतु शुरुत्वादिव्याप्यं नानै-
 वानुद्धृतत्वं तदभावदूटशोद्धृतत्वम् । तच्च संयोगादावप्यस्ति तथा
 च शब्देतरोद्धृतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादेरप्यस्त्यतो विशेषेति ।
 कालादिवारणाय विशेष्यदेलम् । इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि
 प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय नवीनमते कालादौ
 रूपाभावाप्रत्यक्षे संनिकर्षघटकतया कारणाभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य
 कालादेश्च वारणाय मनःपदम् । ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय ।
 करणमिति । असाधारणं कारणं करणम् । असाधारणत्वं
 व्यापारवच्चम् ॥ ५८ ॥

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।

द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६१ ॥

विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ।

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥ ६२ ॥

१ उद्धृतत्वमपि यमं त्यक्त्वा—उद्धृतत्वमिन्द्रियत्वमपि यमं । परमद्वयत्वं यमं
 त्यक्त्वा उद्धृतत्वमपि—अद्वयत्वमपि यमं । द्वयोः समावेश उद्धृतत्वमपि । २ ज्ञान
 कारणमनःसंयोगाश्रयमिति ।

व्यापारः संनिरूपः । पङ्क्तिं संनिरूपमुदाहरणद्वारा दर्शयति ।
 द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यसमवेत-
 प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तुतस्तु द्रव्य-
 चाक्षुपं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं । द्रव्यसमवेतचाक्षुपं प्रति चक्षुः-
 संयुक्तसमवायः कारणं । द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुपं प्रति चक्षुः-
 संयुक्तसमवेतसमवायः । एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्यकारण-
 भावः । परंतु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं
 न गृह्यते तत्र परंपरयोद्भूतरूपसंयन्त्रस्य महत्त्वसंयन्त्रस्य च सत्त्वात् ।
 तथाहि—नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते ।
 तथाच महत्त्वसंयन्त्रो घटनीलपाटाय वर्तते । उद्भूतरूपसंयन्त्रस्तु-
 भेयपाटायैव वर्तते । एवं पृथिवीपरमाणौ पृथिवीत्वेऽपि घटादिक-
 मादाय महत्त्वसंयन्त्रो बोध्यः । एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्ता-
 याथाक्षुपप्रत्यक्षं स्यात् । तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्न-
 चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुपप्रत्यक्षे तादृशचक्षुःसंयुक्त-
 समवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुपे कारणत्वं वाच्यम् ।
 इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः, परमाणौ चक्षुः-
 संयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाय्वादौ न सत्तादि-
 चाक्षुपं तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र
 घटस्य महत्त्वावच्छेदेनात्मोक्तसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तु वायावच्छेदेन
 तत्र यत्प्रत्यक्षाभारादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं
 देयम् । एवं द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वरसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेत-
 स्पर्शनप्रत्यक्षे त्वरसंयुक्तसमवायः, द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शन-
 प्रत्यक्षे त्वरसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अत्रापि महत्त्वाव-
 च्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्वसदेव बोध्यम् । एवं गन्ध-
 प्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः । गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे

१ घटनील परमाणुनील बोधसमासादेव वर्तते । २ ५१ पूर्वोक्तपरमाणु-
 भेय वायुपरमाणुनिर्वाहोऽपि महत्त्वम् ।

घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । एवं रसप्रत्यक्षे रसना-
 संयुक्तसमवायः । रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतस-
 मवायः कारणम् । शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः कारणम् ।
 शब्दसमवेतश्रोत्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् ।
 अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । चक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्ष-
 मिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि भवति । एवमात्मनः प्रत्यक्षे
 मनःसंयोगः, आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः,
 आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कार-
 णम् । अभावप्रत्यक्षे समवायमन्यक्षे चन्द्रियसंबद्धविशेषणता
 हेतुः । विशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशे-
 षणता नानाविधा । यथाहि भूतत्वादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशे-
 षणतया गृह्यते । संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषण-
 तया । संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषण-
 तया । शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया । कादौ
 खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया । एवं क्वा-
 चवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेष-
 णतया । एवं घटाभावादौ पटाभावः चक्षुःसंयुक्तसंयुक्तविशेषण-
 विशेषणतया । एवमन्यदप्युक्तम् । तथापि विशेषणतात्वरूपेणै-
 कत्र सा गण्यते । अन्यथा पोढा संश्लिर्ष इति प्राचां प्रवादौ
 व्याहन्येतेति । यदि स्यादुपलभ्येतेति । अत्राप्राप्तप्रत्यक्षे
 योग्यानुपलब्धिः कारणम् । तथाहि । भूतत्वादौ घटादिज्ञानं जाते
 घटाभावादिकं न ज्ञायते । तेनाभावोपलभ्ये प्रतियोग्युपलम्भा-
 भावः कारणम् । तत्र योग्यनाप्यपेक्षिता सा च प्रतियोगिस-
 च्चप्रसङ्गनप्रसङ्गितप्रतियोगिकन्वरूपा । तदर्थश्च प्रतियोगिनो
 घटादेः सत्त्वप्रसङ्गा प्रसङ्गित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य
 गोष्मावनन्यक्षे हेतुः । तथाहि । यत्राद्यौरुसंयोगादिकं वर्तते तत्र

यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते । तत्र घटाभा-
वादिप्रत्यक्षं भवति । अन्वकारे तु नापादयितुं शक्यते । तेन
घटाभावादेरन्वकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम्, स्पर्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव,
आलोकसंयोगं विनापि स्पर्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् ।
गुह्यत्वादिकं यद्योग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षस्तत्र गुह्यत्वादिप्रत्य-
क्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् । वायौ रूपामावः । पाषाणे सौरमा-
भावः । गुह्ये तिक्ताभावः । श्रोत्रे शब्दाभावः । आत्मनि सुखा-
भावः । एवमाद्यस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्य-
त्वात् । संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता । अन्योन्याभा-
वप्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता । अतः स्तम्भादौ पिशाचा-
दिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् । तत्र लौकिकप्रत्यक्षे
षोढा संनिकर्षो वर्णितः । अलौकिकसंनिकर्षस्त्विदानीमुच्यते—

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

व्यापारः संनिकर्षः । सामान्यलक्षण इति सामान्यं लक्षणं
यस्येत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्य-
स्वरूपा भृत्यासत्तिस्त्वर्थो लभ्यते । तत्रेन्द्रियसंबन्धविशेष्यज्ञाने
प्रकारीभूतं बोध्यम् । तथाहि । यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्वि-
शेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः ।
तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं
जायते । अत्र यदीन्द्रियसंबन्धमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूम-
त्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सहे-
न्द्रियसंबन्धोभावात् । मन्मते तु इन्द्रियसंबन्धं धूलीपटले तद्विशे-
ष्यकं धूम इति ज्ञानम्, तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रिय-

पक्षानस्य सामग्री अपेक्षिता । सा च सामग्री चक्षुःसंयोगाढो-
कसंयोगादिकम् । तेनान्यकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न
जायते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि
ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति ।
ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति ।
अजायमर्थः । प्रत्यक्षे संनिकर्षे विना भानं न संभवति । तथा च
सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां बह्वित्वेन सकलव-
हीनां च भानं कथं भवेत्तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते । न च
सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वान्यं, प्रत्यक्षधुमे बहिसं-
बन्धस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्भ्रमो बह्विव्याप्यो न
वेति संशयानुपपत्तेः । मन्यते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोप-
स्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीयधुमे बह्विव्याप्यत्वसंदेहः संभवति ।
न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते
सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वान्यं, प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि
विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञ्याभावात् । एवं ज्ञानलक्ष-

१ यस्य सौरभादे-विषयी ज्ञानव-तस्यैव सौरभाद् व्यापार सत्किर्त्तव्यं ज्ञान
लक्षणा प्रत्यासत्तिर्भवतीत्यर्थः । सूरभि चन्दनम्, इत्याकारकचाक्षुषज्ञाने सौरभ
चन्दन चन्दनत्वम्, एतप्रय भासते । तत्र चन्दनचन्दनत्वयोर्वशात्तत्र नेत्रसंयोगेव
तथा नेत्रसंयुक्तमनसायेन लौकिकप्रत्यक्ष भवति यत्तु सौरभादे तादृशसाक्षात्कार-
जनकसकलधुमे दुर्घटसत्य चक्षुर्भायत्वभावात् प्राणोपपत्त्येपि प्राणोन्निवृत्त्यापि
तदानीं सत्त्वभावात् । अतस्तद्व्यतिवादापार्थक्येऽपि संनिर्गमं कल्प्यते । त
च पूर्वगृहीतमौलम्य स्वरणस्य तस्य चक्षुर्निष्पित्तत्वं तु-चक्षुःसंयुक्तमन-स-
कात्ममयत्वेत्वात् । २ घटकारिष्येविशिष्टस्यैकपरिमाणो लौकिकमात्रा करणे
जातः पश्चात्तद्विषयीयज्ञानां देशान्तरीयसाक्षात्कारोपपत्त्यादयानां ज्ञान सामा-
न्यलक्षणप्रवृत्त्यातिशया भवति ।

णाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं
स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभमानं संभवति तथापि
सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र घूमत्वेन धूर्तीपट्टं
ज्ञानं तत्र धूर्तीपट्टस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया ।

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ॥ ६५ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः ।
युक्तयुज्जानभेदत इति । युक्तयुज्जानरूपयोगिद्विविध्याद्धर्मस्यापि
द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ॥

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

युक्तस्य तावद्योगनर्भमहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनि-
म्बिन्पदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदेव भवितुमर्हति । द्वितीयस्य चिन्ता-
विशेषोऽपि सदकारति ।

इति धर्मविशेषज्ञाननभटात्पारिविधितया भिदान्मनुनराख्यां पश्यधर्मपदम् ।

अनुमिति व्युत्पादयति—

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥

अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

अनुभाषामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् । परामर्शो व्यापारः ।
तथाहि । येन पुरुषेण महानमादौ धुमे वेदव्याप्तिर्दृष्टता पश्चान्त
एव पुरुषः क्वचिन्पर्वतादावनिच्छिन्नमूलां धूमदेव्यां पश्यति ।
नदनन्तरं धूमो वेदिव्याप्य ज्येवं रूपं व्याप्तिमरणं भवति ।
पश्चात् वेदिव्याप्यधूमज्ञानमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श
इत्युच्यते । नदनन्तरं परतो वेदेषानिति ज्ञानम् । नदेतानुमितिः ।
अत्र प्राचीनान्धु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिररणमिति
वदन्ति । तदुपयति ज्ञायमानमिति ।

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥

लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह—अनागतादीति । यद्यनु-
मितौ लिङ्गं करणं स्यात्तदाऽनागतेन विनष्टेन वा लिङ्गेन अनुमि-
तिर्न स्यादनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावात् ॥६६॥६७॥

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञान-
मनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति
ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात्पक्षे साध्यमित्याकां-
रिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात्पक्षः साध्यवानित्याकारिका ।
द्विविधादपि परामर्शात्पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिस्त्वित्ये । ननु
वद्विव्याप्यधूमवान्बर्बत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति
प्रत्यक्षं ततो धूमो वद्विव्याप्य इति स्मरणं, तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमि-
तिदर्शनाद्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं न सर्वत्र कारणं किंतु
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्येनैव कारणत्वस्यावश्यक-
त्वात्, तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न, व्याप्यता-
वच्छेदकाज्ञानेऽपि वद्विव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च

१ इयं पक्षगता वद्विमती भविष्यति भाविधुमाद् । इयं पक्षगता वद्विमत्यासीद्
भूतधुमाद् । २ साध्यनिष्पितव्याप्तिविशिष्टेऽहोत्तरिधर्मः । ३ एव परामर्श इत्यर्थः ।
४ तादृशपरामर्शज्ञानस्यैव विशेषणविशेष्यभावेऽन्यत्सामेन स्वकप्रत्ययमिति ।
तत्रैकं पक्षप्रकारकं व्याप्तिविशिष्टविशेष्यकं व्याप्यं पक्षे—इत्यकारकम् । द्वितीयं
व्याप्तिविशिष्टप्रकारकं पक्षविशेष्यकं पक्षो व्याप्यवान्—इति । प्रथमपराम-
र्शेन पक्षप्रकारकं साध्यविशेष्यकं—पक्षे साध्यमिति अनुमितिकारणं जायते । द्विती-
येन साध्यप्रकारकं पक्षविशेष्यकं—पक्षः साध्यवान्—इत्याकारकं ज्ञानम् । ५ भव-
मालोको धूमो वा—इत्याकारकसन्देहस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं—निर्णया-
भावेऽपि वद्विभाववद्वितिमानयमित्याकारकज्ञानादपि अनुमितिदर्शनाद्व्याप्य-
तावच्छेदकेत्यादि व्यभिचरित्तमज्ञान-सर्वत्र कारण वक्तुं न शक्यते । ६ ल्याद्य-
थाच्चेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारतापेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्येन
कारणतायां तापयं तु कारणतावच्छेदकेऽहोत्तरावच्छेदकधर्मवप्रदेशात्तद्वत् ।

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः, तत्र का व्याप्तिरित्यत आह व्याप्ति-
रिति । साध्यवदन्येति । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो
वह्निः साध्यवान्महानसादिः तदन्यो जलददादिः तद्वृत्तित्वं धूम-
स्येति लक्षणसम्बन्धः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मि-
स्तप्तायःपिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन
साध्यं तेनैव संबन्धेन साध्यवान्बोध्यः । अन्यथा समवायसंबन्धेन
वह्निमान्बह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वाद्-
व्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदवान्बोध्यः । तेन यत्किञ्चिद्विद्यते यथा महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ
धूमस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन

“ आलोकावात् पर्वतः ” इत्याकारवज्ज्ञानद्रवात्-अथवा “ धूमो वह्निव्याप्यः ”
“ धूमवान् पर्वतः ” इत्याकारवज्ज्ञानद्रवात्तुमित्युत्पत्तिर्न स्यात् । एतत्प्रत्य-
क्षेऽपि व्याप्तिप्रकारतादिकृपितधूमनिर्गमविशेष्यतायाः पर्वतनिर्गमिष्यतादिकृपि-
तप्रकारतात्वाभावात् । अतो यत्र स्थले ज्ञानद्रव्यं भवति तत्रापि परामर्शान्मक-
विशिष्टज्ञानस्य कल्पनावश्यं कर्तव्या ।

१ साध्यतावच्छेदक-संबन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदाधि-
करणनिरूपितवृत्तित्वाभावो व्याप्तिः । साध्यवदन्यसंबन्धेन प्राप्तसाध्यवत्सु स्थितो
यः साध्यवत्स्वरूपो धर्मस्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः । अन्यथा
वह्निमान् धूमादित्यत्र पुनरप्यव्याप्तिः । यत्किञ्चिच्छब्देन वह्नेरपि नरणं पर्वतो
वा महानसादिर्वाग्निर्न ततो भिन्नो द्वितीयः पर्वतो गोडादिर्वास्ति तत्र धूमरूपो-
त्पत्तिरित्यमस्ति वृत्तित्वाभावो नास्तीति-अव्याप्तिः । साध्यवत्त्वावच्छिन्नपदेन
साध्यवत्त्वरूपधर्मावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवान् प्रहणेन तद्विभक्तं जलद्रवायव
मपिप्यति तद्विभक्तिवृत्तित्वाभावो धूमे वर्तते । २ येन संबन्धेनेति । प्रकृते
येन संबन्धेन हेतुता विवक्षिता, साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवत्त्वेन हेतोर्भेदेन
संबन्धेनोचितम् । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र पुनरप्यव्याप्तिः । कस्मान्-
वृत्तित्वायां हेतुतावच्छेदकमकल्पनाविशेषे साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदा-
धिकरणं धूमरूपहेतोरेवयवोऽपि वक्तुं शक्यते तत्र धूमरूपहेतोः सत्यवयवसंबन्धेन
वृत्तित्वमस्ति वृत्तित्वाभावो नास्तीत्यव्याप्तिः । यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
कवृत्तित्वायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धो निवेद्यते तदा हेतुतावच्छिन्नसंबन्धः संयोगः ।

साध्यवदन्यावृत्तिर्न बोध्यम् । तेन साध्यवदन्यास्मिन्धूमानयने धूमस्य समवायसंबन्धेन सन्नेऽपि न क्षतिः । सौध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यावृत्तिन्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, तेन धूमवान् वेहेरित्यत्र साध्यवदन्यजन्यद्वाराद्वृत्तिन्वाभावेऽपि नाति-
 ध्यासिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणरूपाण्यन्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ

पशुसयोगसंबन्धेन धूमरूपो हेतुर्न स्वतन्त्रेण निम्नि न च जन्मदारादिषु निष्ठति किं तु स्वभावात्तद्विनो मद् परिनादादेव निष्ठतीति नाप्यासि । साध्यवद्वाराच्छेदक-
 मवन्वावच्छिन्नमाध्यसत्तावति छत्रप्रतियोगिताकभेदादिकरणविरूपिता या हेतु-
 तावच्छेदकमत्र पारच्छिन्ना दृशिता साध्यवृत्तिन्वाभावो व्यासि ।

१ साध्यवदन्यावृत्तिन्व चेति । अत्र हेतोः साध्यवद्वाराधिकरणेऽपि नापि साध्यवद्वाराधिकरणत्वावच्छिन्नेऽप्येतिनासि । अत्र यथा साध्यवद्वाराधिक-
 रणं यावत् शृणोते तर्हि ' धूममानं वदं,' भवतित्यासि । साध्यवद्वारा जन्म-
 दारिभ्यश्च वदिकरणहेतोरितित्वात् । यदि भेदादिकरणत्वावच्छिन्नविरूपितदृशिता
 भावो विरहितमन्दा साध्यवद्वारादिकरणं यथा जन्मद्वयत्वात् तत्रापि न दो
 षो भवति तत्र वदिकरणहेतोरितिरामन्ति दृशिताभावो नास्तीति नातिव्यासि ।
 साध्यवद्वाराच्छेदकमवन्वावच्छिन्नमाध्यसत्तावति छत्रप्रतियोगिताकभेदादिकरण-
 म्वावच्छिन्नविरूपितहेतुनावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नदृशिताभावो व्यासि । अत्र
 यद्यपीति । अत्र साध्यवद्वाराधिकरणे हेतोरितुनावच्छेदकत्वोनादृशित्वं विर-
 त्तितम् । अत्र यावत् हेतुनावच्छेदको यो यथं स तु साध्यवद्वारादिक-
 रणविरूपितदृशितावच्छेदको बोध्यः । यदि बोध्यते तर्हि " इदं द्रव्यावदन्
 गुणरूपाण्यन्वविशिष्टसत्त्वात्, अत्राप्यासि । गुणरूपभेदादिति मन्दा केचन द्रव्ये
 विरति शक्यता च द्रव्यगुणकमद्य विरति तयोः सिद्धिं एवमातिरिच्यते इति
 व्यायेन परमत्र भेदो वस्तु न अत्रयते तथाच साध्यवद्वारा-द्रव्यं तत्रप्रतियोगिकभेदा
 विकरणं गुणरूपादि तत्र दृशितासि विशिष्टमन्दाया दृशिताभावो भवतीति ।
 यदि हेतुनावच्छेदकत्वमेष साध्यवद्वारादिकरणविरूपितदृशितावच्छेदकत्वं विर-
 त्तितं तदा नाप्यासि । तथापि । हेतुनावच्छेदकत्वम-गुणरूपाण्यन्वविशिष्टमन्दा
 मवन् न च साध्यवद्वाराविरूपितविरूपितदृशितावच्छिन्नवद्वाराच्छेदकं तत्र बोधो भासि
 मन्ति यद्यपि गुणरूपभेदादिति मन्दाया शक्यतायाः केषाम्-हेतविरूपणं गुण-
 रूपाणां भवति तथापि गुणरूपाण्यन्वविशिष्टमन्दाया विशिष्टमन्दा गुणरूपमद्य न
 निरति हेतुऽप्यं च, एवं साध्यवद्वाराविरूपणं गुणरूपाण्यन्व दृशिता गुणरूप-
 रूपाणां विशिष्टमन्दाया दृशितावच्छेदकं गुणरूपाणां विरूपेण यथं-अत्राप्येव
 गुणरूपाण्यन्वविशिष्टमन्दायच यथं-चैव नाप्यप्यासि ।

विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्साध्यवदन्यस्मिन्गुणादाववृ-
त्तित्वं नास्ति । तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् ।
हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥

ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्ध-
त्वादव्याप्तिः । किञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सा-
मान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वाद-
व्याप्तिश्चात् आह—

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

हेतुमति निष्ठा वृत्तियस्य स तथा विरहोऽभावः, तथा च
हेत्वधिकरणवृत्तियोऽभावः तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि बद्धिमान् भूमादि-
त्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्बद्ध्यादैरस्ता-
स्यव्याप्तिः । नै च समानाधिकरणवद्धिभूमयोरेव व्याप्तिरिति

१ साध्यतावच्छेदकः—संबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छिन्नप्रतियोगितासंब-
न्धाधिकरणविरहाहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभासो व्याप्तिः । इदं
वाच्यवत्त्वं ज्ञेयत्वात्, इत्यव्याप्त्याः । सत्तावान् जातेः, इत्यव्याप्त्याप्त्याः ।
साध्यवद—द्रव्यगुणधर्म—साध्यवद्वेदविरहाधिकरणं सामान्यविरहोपादि तत्र हेतुतावच्छे-
दकसमवायसंबन्धेन यदि वृत्तित्वं स्यात्तदा तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतित्वाभासो
जातिरुच्यते। इत्युत्तरं तत्र समवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वात्प्रतिज्ञा । २ उक्त-
लक्षणमपि “पर्वतो बद्धिमान्” भूमात् इत्यव्याप्त्याप्त्या—हेत्वधिकरणपर्वतादौ
मदानसोपबद्धेभ्याः—तथा मदानसो चत्वर्योपबद्धेभ्याः—तत्र गोशोपबद्धेभ्याः—
तदव्याप्त्याप्रतियोगि तद्विरहो साध्यं नास्ति किन्तु प्रतियोग्येतावन्व्याप्त्याः ।
३ ज्ञेयति—सम तत्र ज्ञेयार्थं भवति । तदव्याप्तिकरत्ववृत्तियोऽव्यवस्थाभावः—तदप्रति-
योगि एतत्साध्यं तत्र सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । भवोत् पर्वतोपबद्धेन
सह पर्वतोपबद्धेभ्याः । मदानसोपबद्धेन मदानसोपबद्धेभ्याः । एवं च हेत्ववि-
कल्पपर्वतादौ मदानसोपबद्धेभ्याः वृत्तित्वेति तदप्रतियोग्यं मदानसोपबद्धेः—
अप्रतियोग्यं पर्वतोपबद्धेभ्यो सह पर्वतोपबद्धेभ्यो सामानाधिकरण्यव्याप्त्याः ।

यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वा-
दिजातीनां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपस्वीत्य-
व्याप्तिरिति चेन्न, तत्र परंपरया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्य-
तावच्छेदकत्वात् । नहि तादृशधर्मवच्छिन्नाभावः कापि पृथिव्या-
मस्ति । रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः । एवं दैव्या-
दिसाध्ये परंपरासंबद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तच्च
प्रतियोगितानवच्छेदकमिति । साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात्तादृश-

स्वाभ्यसमवायुरूपपरंपरासंबन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वं मन्यते । स्वशब्देनात्र
रूपत्वव्याप्यजातित्वस्य ग्रहणम् । तदाभ्या रूपत्वव्याप्यनीलत्वपीतत्वादिकातयः
सन्ति तासां, नीलपीतादिगुणेषु समवायः । अथे नीलपीतादिगुणा द्रव्येषु सम-
वायसंबन्धेन साध्याः सन्ति । एवं रूपत्वव्याप्यजातित्वरूपो धर्मः स्वाभ्यसम-
वायसंबन्धेन नीलपीतादिगुणेषु स्थितः सन् साध्यतावच्छेदको भवति । एवं
देवविकरणरूपघटादिदृश्यभावो नीलत्वजातिमदभावः पीतत्वजातिमदभावः-
तादृशाभावीप्रतियोगिता नीलपीतादिगुणेषु-प्रतियोगिताया अवच्छेदको नील-
त्वपीतत्वादिधर्मः स एव रूपत्वस्य व्याप्यजातयः-तासु समासु स्थितो यो
रूपत्वव्याप्यजातित्वरूपो धर्मः स एव साध्यतावच्छेदकोऽस्ति स एव धर्मस्ता-
दृशाभावीप्रतियोगिताया अवच्छेदकोऽप्यस्ति । रूपत्वव्याप्यजातित्वाव-
च्छिन्नवदभावस्य कस्यामपि पृथ्व्यामसन्त्वात् ।

१ मद्यो दण्डिमान् दण्डिसंयोगात्-इत्यादिषु परंपरासंबन्धाभ्युपेन दोषो
न, यदि स संबन्धो न स्वीक्रियते तदा दण्डिसंयोगरूपहेतोरधिकरणमद्वयो-
गितासंबन्धेन मद्योऽस्ति, तत्र दृढदण्डी नास्ति, शुबदण्डी नास्ति, इत्याकार-
स्तत्समभावो भविष्यति । तत्तदभावीप्रतियोगिता तत्तदण्डिनिरासित प्रतियोगि-
तावच्छेदको धर्मो दण्डः स एव साध्यतावच्छेदकः-अवच्छेदको नास्तीत्यन्यासि ।
परंतु स्वसमवायिसंयोगरूपपरंपरासंबन्धेन दण्डत्वरूपो धर्मो यदि साध्यताव-
च्छेदको मन्यते तदा दोषो नास्ति । अत्र स्वशब्देन दण्डत्वरूपो धर्मो पृथक्ते तस्य
समवायो दण्डः-तस्य पुरुषे संयोगः-एतादृशसंबन्धेन दण्डत्वधर्मः साध्यताव-
च्छेदकः । अभावीप्रतियोगिताया अवच्छेदकोऽप्यग्निं नातोऽप्यासि ।
२ साध्यादिभेदेनेति । तादृशस्येते लक्षणांतरमेव कल्पनम् । देवविकरण-
वृत्त्यभावीप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं
तदाच्छिन्नावच्छिन्नसाध्यमानानाधिकरण्यं व्यासि । यद्यो रूपत्वव्याप्यजातिम-
त्वात् पृथ्वीत्वात् । मद्यो दण्डिमान् दण्डिसंयोगात् । उभयत्रापि लक्षणस्य सम-
न्ययः । पृथोकरीत्या देवविकरणरूपभावीप्रतियोगिता रूपत्वव्याप्यजातिः

बोधयम् । तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रति-
योगित्वेऽपि बह्वेर्नाव्याप्तिः । अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो
योग्यः । तेन कपिसंयोगी एतद्दृशत्ववादित्यत्र मूलावच्छेदेनैव एत-
द्दृशदृष्टिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः ।
न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं

१ अभावश्चेति । प्रकृतवक्षणे यो वै हेत्वधिकरणरूपभावो विवक्षितः स तु
प्रतियोगिव्यधिकरणो विवक्षितः—अर्थात्—अभावे—तत्प्रतियोगी चेतद्रूप नैकादि-
करणे विवक्षितम् । अत्रयथा—दृश कपिसंयोगान् एतद्दृशत्वात्—अत्रव्याप्तिः ।
हेतुतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्भवावच्छिन्न—एतद्दृशत्वत्वावच्छिन्न—आयेयतादिक-
पिताधिकरणतावायेतद्दृश एव तत्र वर्तमानो योऽभाव “मूलावच्छेदेन कपिसं-
योगी नास्ति” इत्याकारकोऽभाव तादृशाभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदक
एव कपिसंयोगस्वरूपसाध्यतावच्छेदकधर्मोऽस्ति—अत्रवच्छेदको नास्ति तस्याद्-
व्याप्तिः । यदि हेत्वधिकरणरूपभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य विवक्षा विद्यते
तदा दोषो नास्ति । कुत कपिसंयोगाभावस्य साध्याभावस्य प्रतियोगित-
मानाधिकरणत्वेन लक्षणायत्कत्वात् रित्तु घटाद्यभाव एव तादृशो भवति तस्य-
नियोगितावच्छेदक घटत्वादिति—अत्रवच्छेदक साध्यतावच्छेदक कपिसंयोगत्व-
रूपो धर्मः । अतो नास्त्यव्याप्तिः । २ नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमिति
लक्षणयत्को योऽभाव स प्रतियोगिव्यधिकरण अपेक्षित इत्यस्य कोऽर्थः ।
अप्रतियोगितोऽधिकरणादिकाधिकरणे—अपेक्षितश्चेत्तदा “दृशः कपिसंयोग-
वान् एतद्दृशत्वात्” इत्यत्र पुनरपि तदसंभोऽव्याप्तिरूपो दोषः । प्रतियोगित्वादेन
कपिसंयोगरूप साध्यं कृष्यते तदधिकरणं इत्यारिम्नि—अत्रधिकरणं गुणकर्मा-
दिरस्ति तत्र वर्तमानो यः कपिसंयोगाभाव स एव मूलावच्छेदेन दृशेऽपि
निवृत्ति तस्य प्रतियोगिताया अवच्छेदकमेव कपिसंयोगत्वमत्रवच्छेदकं न भवती-
त्यव्याप्तिः । सद्वास्याय प्रतियोगिव्यधिकरणमित्यस्य—प्रतियोग्यधिकरणा-
वृत्तित्वमित्यर्थः । अर्थात् हेत्वधिकरणरूपस्य च प्रतियोग्यधिकरणे स्थितो
नापेक्षित एतद्रूप्यभावे यद्यपि दृश कपिसंयोगान् एतद्दृशत्वात्” इत्यत्र
दृशो नास्ति । कुत सयोग्यतायाव्यवृत्तित्वेन कपिसंयोगाभावस्य निर-
प्रतियोगिव्यधिकरणभावनेन लक्षणायत्कत्वात् । रित्तु घटाद्यभाव एव लक्षण-
घटक स्यात्तथाच तादृशाभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदको घटत्वादिकर्म—
अत्रवच्छेदक साध्यतावच्छेदकः कपिसंयोगात्कर्मो धर्म इति सम्यक्वात्तामि-
दोषः । परंतु प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्यस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्व-
सर्वकरणे “घट सयोगान् सत्वात्” इत्यत्रापि याति । अत्र व्यभिचार-

तदा तथैवाव्याप्तिः । प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षेऽपि मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्वादावतिव्याप्तिः । सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणप्रत्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्, हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात्, स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणप्रत्यवृत्तित्वात् इति निष्कर्षः । प्रतियोग्यन-

स्थले हेत्वधिकरणे गुणव्यभिक्तिं तत्र यद्यपि संयोगरूपताव्यवस्थामात्रो विधि-
 यति तथापि संयोगरूपताव्यवस्थामात्रो नैत्र भविष्यति लक्षणघटक पूर्वोक्त-
 रीत्या । इतः संयोगरूपताव्यवस्थे अभवात् पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रतियोग्यधिकरणा-
 वृत्तिर्नास्ति इति-अव्याप्यवृत्तित्वेन स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिरेव तदभावाद्यव-
 भावो लक्षणघटको भवितुं नार्हति तथा चात्रापि हेत्वधिकरणवृत्तिर्नैव तदभावात्
 एवमेव तादृशमावर्तयप्रतियोगितावच्छेदको घटस्त्वादिप्रसंगोऽस्ति । अनवरच्छेदक-
 ताव्यवस्थारच्छेदक संयोगस्वरूपो धर्मः । एव चालक्ष्ये लक्षणस्य गमनादिति-
 व्याप्तिः । समाधानमाह ।

१ हेत्वधिकरणेति । हेत्वधिकरणवृत्तयमावर्तयिष्येणभूतस्य प्रतियोगि-
 यधिकरणान्तस्य को वार्धः । पूर्वोक्तरीत्या तावार्धो विवक्षित इति प्रतियोगि-
 यधिकरणमिति वधनेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरेव विवक्षिताभावस्य हेत्वधि-
 करणे विवक्षितम् । अथ भाव-हेत्वधिकरणवृत्तयमात्रे स्वप्रतियोगिनोऽधि-
 करणीभूतहेत्वधिकरणे वर्तमाने अनेधित । एव वधनेन पूर्वोक्तप्रत्ययस्यैव दोषो
 नास्ति इत्येव कपिसंयोगान् एवमुपस्थात्, अत्र यद्यपि कपिसंयोगाभावोऽपि
 मुद्रावच्छेदेन वृक्षे निवृत्तिं तथापि न अभवात् स्वप्रतियोगिनोऽधिकरणीभूत
 हेत्वधिकरणे नास्ति इति स्वप्रतियोगिनोऽधिकरणीभूतहेत्वधिकरणे निवृत्तिः ।
 तन्मात्रं कपिसंयोगाभावस्य लक्षणप्रत्यवृत्तयमात्रादाव्यवस्थामात्रो गृह्यते हेतु-
 लक्षणत्वस्यैव । एतत् संयोगान् सत्त्वात् इत्यत्र सत्ताव्यवस्थेहेत्वधिकरणे गुणादौ
 संयोगरूपताव्यवस्थामात्रं स्वप्रतियोगिनोऽधिकरणीभूतहेत्वधिकरणे निवृत्तिं
 तन्मात्रं लक्षणघटकोऽस्ति तादृशमावर्तयप्रतियोगितावच्छेदक एव ताव्यवस्थारच्छेदक-
 संयोगावकपो धर्मः अनवरच्छेदको वाच्योऽपि मानिष्यामि । २ प्रतियोग्यनधि-
 करणत्वमिति । इतल्लक्षणे प्रतियोग्यनधिकरणीभूत हेत्वधिकरणं प्रतियोगि-
 तावच्छेदकतावच्छिन्नमात्रनधिकरणं ज्ञातव्यम् । अथवा घटो विविक्ततावान्
 भावे " इत्यवतिव्याप्तिः अत्र ज्ञानिच्छेदो-वैभियान्प्रत्ये गुणव्यभिक्तिः । तत्र

धिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यम् ।
तेन विशिष्टसत्त्वान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्ट-
सत्त्वाभावप्रतियोगिसत्त्वाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । एवं साध्यता-
वच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञानवान्
द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाधिकरणघटादेर्विषयतासंबन्धेन ज्ञानाधि-
करणत्वेऽपि न क्षतिः । इत्थं च बहिमान् धूमादित्यादौ धूमाधि-

हेत्वधिकरणे शुण्कर्मणि विशिष्टसत्ताभावो न मिच्छिप्यति । विशिष्टं ह्यद्वान्नि-
रिच्यत इति न्यायात् । विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिनी शुद्धसत्तात्पस्ति तादृ-
शशुद्धसत्ताया अनधिकरणं हेत्वधिकरणं शुण्कर्मणी न स्तः । एवं साध्याभावस्य
उपलक्ष्यत्वाभावेन घटाभावं गृह्यत्वा समन्वयादतिव्याप्तिः । यदि प्रतियोगिनो-
ऽनधिकरणं हेत्वधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्यानधिकरणमुच्यते
तदा हेत्वधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्तात्वेन विशिष्टसत्ताया अभावो मिच्छिप्यति
तादृशाभावस्य प्रतियोगिनी विशिष्टसत्तास्ति । प्रतियोगितावच्छेदको धर्मो
विशिष्टसत्तात्वरूपः । अनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मस्याभावेनातिव्याप्तिरूपो
दोषो नेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं यद्वस्तुतावच्छेदकसंबन्धेन
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं तद्वस्तुतावच्छेदकसाध्यतावच्छिन्नानधिकरण-
वच्छेदकं यस्मात्प्रतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यतावच्छिन्नानधिकरणं व्याप्तिः ।

१ एवं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेति । एवं हेत्वधिकरणे प्रतियोग्य-
नधिकरणतापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन विवक्षितान्ति । अन्यथा-आत्मा
ज्ञानान् द्रव्यत्वात्-इत्यत्र समवायेन साध्यहेतुत्पलेऽतिव्याप्तिः । अत्र द्रव्यत्व-
रवहेतोर्भविचाररूपं घटादिवमस्ति । तत्र ज्ञानरूपहेतोर्भावस्तु नैव संभवति ।
विषयतासंबन्धेन तत्र विषयान्त्वात् । तर्हि-उदासीनघटादीनामभावो लक्षणघट-
क स्यात्, एवमभारीयप्रतियोगिताया अवच्छेदको घटत्वादधर्म-अनवच्छेदकः
साध्यतावच्छेदको जावत्वरूपो धर्म तदवच्छिन्नसाध्येन सह द्रव्यत्वरूपहेतो-
सामानाधिकरण्यात्-व्याप्तलक्षणं संगतमित्यतिव्याप्तिः । यदि साध्यतावच्छेदक-
संबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणोभूतं हेत्वधिकरणं कथ्यते तदा साध्यतावच्छेदकः
संबन्ध-समवाय-तेन संबन्धेन ज्ञानाधिकरणमात्मैवास्ति, अनधिकरणं घटादिकं
तत्र वर्तमानो य समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नानामान्प्रतियोगि-
तावच्छेदक एव ज्ञानत्वरूप साध्यतावच्छेदको धर्मोऽस्ति-अनवच्छेदको नान्ति-
इति नातिव्याप्तिः । २ इत्थं च बहिमान्ति । एवं प्रतियोग्यनधिकरणे
साध्यतावच्छेदकसंबन्धविशेषेन परतो बहिमान् धूमादित्यन्यानिर्वाप्तिः,

करणे समवायेन बह्विविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः । ननु प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं
तत्सामान्यस्य वा यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधि-
करणत्वं वा विवक्षितम् । अथै कपिसंयोगी एतदुक्तत्वादित्यादीं
तथैवाव्याप्तिः । कपिसंयोगाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो

अन्यथा हेत्वधिकरणपरंते समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्वयमानस्य
सध्वान् तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदको बह्वित्त्वधर्मोऽस्ति—अनवच्छेदकसा-
ध्यतावच्छेदकस्याभावेनाव्याप्तिः । यदि प्रतियोग्यनविकरण साध्यतावच्छेदकस-
बन्धस्य विवक्षा नियते तदा साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणपरंतादीं बह्वि-
त्त्वसाध्यस्याभावो नैव मिडिष्यति, संयोगसंबन्धेन तत्र बह्वेतिगमानत्वात् । तदा
तु पक्षभावे लक्षणघटक भ्यात् । अभावीयप्रतियोगितावच्छेदको घटत्वादिर-
धर्म—अनवच्छेदक- साध्यतावच्छेदको बह्वित्त्वधर्म, एवं लक्षणसम्बन्धव्याख्या-
सिने । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण यत्-
हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण तदुत्पत्त्याभावीयप्रतियोगि-
तानवच्छेदक यत्साध्यतावच्छेदक तद्वच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्य व्याप्तिः ।

१ स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतं—यदेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नानधिकरण तदुत्पत्त्याभावेतत्प्रतियोगितानवच्छेदक यन्साध्यतावच्छेदक
तद्वच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रत्ययेति । विशिष्टमत्तावान् जाते, इत्यादिस्थाने—अतिव्याप्तिवारणार्थं स्वया
प्रतियोग्यनविकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणस्य विवक्षितम् ।
तत्र घृच्छते हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणप्रतियोगिनोऽनविकरण
कथ्यते किंवा, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमाया-यस्यानविकरण कथ्यतेऽथवा
यत्किञ्चिन्—ए. प्रतियोगितावच्छेदको धर्मस्तद्वच्छिन्नानविकरण कथ्यते । २ प्रथ-
मपक्षे—एतत् कपिसंयोगान् एतदुक्तत्वात् अत्राव्याप्तिः । अत्र साध्यतावच्छे-
दकसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदको धर्म कपिसंयोगस्यमपि गृह्यते
तदर्थमाच्छिन्नयत्तु चिन्प्रतियोगिसम्बन्धेन घृतलट्टितिकपिसंयोगीऽपि गृह्यते तादृश
घृतलट्टितिकपिसंयोगस्यानविकरणं यदेत्वविकरणमेतदुक्तत्वात्तदुत्पत्त्यात् “कपिस-
योगी नास्ति” इत्याकारकोऽभाव—तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदक एव कपि-
संयोगसंबन्धसाध्यतावच्छेदकधर्मोऽस्ति अनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकस्याभावात् ।
तत्रावधारं यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्यानविकरणं विवक्ष्यते
वेत्तव्यं “एतत् कपिसंयोगान् एतदुक्तत्वात्—इत्यादिस्थाने दोषवारण भवति—
प्रतियोगितावच्छेदक कपिसंयोगावच्छिन्नसामान्यस्यानविकरणीभूत हेत्वविक

वृक्षावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति तद्वनधिकरणं वृक्ष इति । १ द्वितीये तु प्रतियोगिन्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः । सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । न च

रणमेतद्वृक्षो नास्ति किंतु प्रतियोगितावच्छेदकपदत्वात्प्रच्छिन्नस्यानधिकरणं देव्यधिकरणमेतद्वृक्षोऽस्ति । एवमभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं पदत्वादिप-
मोऽस्ति—अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकः कविसंयोगत्वमोऽस्ति नास्त्य-
तोऽप्यास्ति ।

१ द्वितीये तु प्रतियोगिन्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यव्यापनधिकरणमिति विवक्षाकरणे बहिमान् प्रमात्—इत्यादिस्थे तु मात्रे लक्षणस्यासंभवः । अत्र पूर्वोक्तरीत्या लक्षणपदको घटासंभावो भविष्यति परंतु सोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वात्प्रतियोगि-
निगोऽनधिकरणे न तिष्ठति किंतु स्वभावात्मकप्रतियोगिना सामानाधिकरणं यत्र भवति । तदपर्यमेवमस्ति—देव्यधिकरणपर्वते घटाभावात्प्रमात् पूर्वलक्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टघटाभावाभाव एतद्वयं चैकरूपमेवास्ति । एतदेकरूपत्वभावात्स्य प्रतियोगि-
एतद्वयम् । एको घटः, द्वितीयो घटाभावाभावः । स च यद्यपि घटात्मकप्रति-
योगिना सह सामानाधिकरण्यो नास्ति तथापि स्वभावात्मकप्रतियोगिना सहै-
काधिकरण्युत्तिरस्ति । अत्रैवमभिप्रायः । यस्मिन्नधिकरणे घटाभाववन्ति तस्मिन्नेकाधिकरणे घटाभावाभावो नति तिष्ठति । “अभावविरहात्सर्वं वस्तुनः प्रतियोगिता” एतदाद्याप्येवनाडरोपाद् घटाभावाभावस्य घटस्वरूपत्वात् । एवं प्रतियोगी तथा तस्याभाव एतद्वयमेकाधिकरणं न तिष्ठति तस्मात्—घटाभावे पूर्वलक्षणवृत्तित्वविशिष्टः, एतद्विगोचरं इत्यम् । एवं घटाभावाधिकरणे यद्यपि घटो न तिष्ठति तथापि पूर्वलक्षणवृत्तिरविशिष्टघटाभावाभाव उत्तरलक्षावच्छेदेन तिष्ठति—एवं पूर्वलक्षणवृत्तिरविशिष्टघटाभावाभास्याभावः पूर्वलक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-
घटाभावात्मक्य एतस्मिन् “विशिष्टं घटाभावावच्छिन्नं इति न्यायात्” विशिष्टत्वा-
भाव शुद्धघटाभावात्मक्योऽस्ति तादृशभावस्य प्रतियोगी घटस्तथा स्वाभावं एतद्वयमस्ति । एवं यद्यपि तस्य घटात्मकप्रतियोगिना सह सामानाधिकरण्यं नास्ति तथापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वात्प्रतियोग्यन्तर्गतस्वाभावात्मक-
प्रतियोगिना सह घटाभावादेः सामानाधिकरण्यं भविष्यति । एवंरीत्या प्रति-
योगिन्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः २ नच बहिमान् प्रमादिरत्यादौ बहिमान् प्रमादिरत्यादिस्थे घटाभावादेः पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि पूर्वलक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वानो-
वात्मकप्रतियोगिना सह पर्वते सामानाधिकरण्यमस्ति तथापि “ज्ञानज्ञानं दृश्य-
त्वात्” इत्यादिस्थेऽविन्यासितारणार्थं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगीत्ववि-

वर्द्धमान् धूमादित्यादी घटाभावादेः पूर्वक्षणट्टित्वविशिष्टस्वाभा-
वात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छे-
दकसंबन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगि-
व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, घटाभावे यो बह्व्यभाव-
स्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य बह्व्यप्रतिप्रतियोगी तदधि-
करणं च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्थाप्रसिद्ध-
त्वात् । यदि च घटाभावादीं बह्व्यभावादिभिन्न इत्युच्यते तथापि
धूमाभावात् बह्व्यभावादित्यादावव्याप्तिः । तत्र साध्यतावच्छेदक-
संबन्धः स्वरूपसंबन्धः, तेन संबन्धेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षण-

करणस्य विवक्षितमस्ति प्रकृते साध्यतावच्छेदकसंबन्धे सयोगोऽस्ति-एव च
सयोगसंबन्धेन घटस्य तथा स्वाभावात्मकप्रतियोगिनोऽनधिकरणे हेत्वधिकरण-
मस्ति तस्मात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषो नास्ति । अए-
मेव दोष प्रचारात्तरेणापि सभवति । यथा हेत्वधिकरणपर्वते यो घटाभावस्त-
द्व्यघटाभावात्मकाधिकरणे प्राप्नो यो बह्व्यभाव बह्व्यभावो घटाभावस्वरूपोऽस्ति
कस्माद्-अभावे विद्यमानो योऽभावस्तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेव भ्रमन्ते न्याय
विद । एव घटाभावस्य प्रतियोगी वर्द्धिस्तथा घट इत्येतद्वयमस्ति । अत्र
वर्द्धिरूपप्रतियोगिनोऽधिकरणे पर्वते तस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्व नास्ति । एव
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धि पुनरपि तदवस्थैव ।

१ यदि च घटाभावादीं बह्व्यभावादिभिन्न इत्युच्यते । तदा ती अह
मभावाधिकरणकामात्रस्याधिकरणस्वरूपत्व न मन्ये तस्माद्घटाभावे विद्यमानो
बह्व्यभावो घटाभावात्मको न भवति किं तु प्रथमभावेन स्वप्रतियोग्यधिकरणाद्
भिन्नाधिकरणे एव नियमेन तिष्ठति-एव प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धि
नास्ति । वादी-एवकथनेन यद्यपि वर्द्धिमान् धूमादित्यादीं प्रतियोगिव्यधिकरणा
भावाप्रसिद्धिनिबन्धनासपरूपदोषो नास्ति तथापि "दशो धूमाभाववान् बह्व्य
भावात्" इत्यादिस्थले अत्रातिशयोक्त्ययम् । अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धे स्वरू-
पसंबन्धे-तेन संबन्धेन वस्तुभावाभावात् पूर्वक्षणट्टित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्र-
तियोगिना सह हेत्वधिकरणे ददादावस्ति एवमभावात्साध्यस्थले प्रतियोगिव्य-
धिकरणाभावाप्रसिद्ध्या अत्रातिशयोक्त्यो दोषो नियतोऽस्ति । एतद्दोषपरिहाराय
यदि परिनिघ्न-य प्रतियोगिनावच्छेदको धर्मस्तदवच्छिन्नसामान्यानाधिकरणम्
इति शून्यपक्षमप्यत्र दिश्यते तदा "दशो धूमाभाववान् बह्व्यभावात्" इत्यादि-
स्थले दोषो नास्ति कस्माद् अत्र यत्र विप्रतियोगिनावच्छेदकपदेन धर्मादेरपि

दृष्टित्वनिशिष्टस्याभावात्मरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति । तत्रा-
 र्थेति तु कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः । तत्रा-
 त्मदृष्टिकपिसंयोगाभावाभावाः कपिसंयोगस्तस्य च गुणत्वात्मति-
 योगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकर-
 णत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति । भैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेद-

पहणं संभवति । तदवच्छिन्नसामान्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं जलद-तद्वृत्त-
 यार्थीयप्रतियोगितावच्छेदको घटत्वादिधर्मः अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको
 घटमाभावत्वमन्तदवच्छिन्नो घटमाभावेन सह इदात्मकाधिकरणे वक्ष्यमाणरूप-
 हेतो सामानाधिकरण्यमग्नि-एवमव्याप्तिरूपो दोषो नास्ति ।

१ वृत्तीये तु कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वात् अत्रा-
 वच्छेदकधर्मस्य पहणं "आत्मा कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वात्" अत्रा-
 व्याप्तिः । यद्यपि घटाभावीययत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वधर्मावच्छिन्न-
 स्थानधिकरणं हेत्वधिकरणमात्मास्ति तस्मात्प्रतियोगिग्यधिकरणाभावस्याप्रसि-
 दिनिबन्धनं अत्रापि दोषो नास्ति, तथापि हेत्वधिकरणं आत्मा तद्वृत्तिये
 कपिसंयोगाभावाभावः स कपिसंयोगस्वरूपोऽस्ति संयोगश्च गुणः गुणसामान्या-
 भावाभावरूपं अतस्तत्प्रतियोगिता गुणसामान्याभावेऽपि तिष्ठति । एवं चा-
 भावीयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मः गुणसामान्याभावत्वमपि तस्य यत्किंचित्प्रति-
 योगितावच्छेदकधर्मण पहणं त्रियते तदा तदवच्छिन्नो गुणसामान्याभावोऽस्ति
 तादृशगुणसामान्याभावस्थानधिकरणं हेत्वधिकरणमात्मास्ति । एवमव्याप्तिः ।

२ समाधानम् । यादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नस्थानधिकरणं हेत्व-
 षिकरणमस्ति तादृशप्रतियोगिताया अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको धर्मो विव-
 क्षितोऽस्ति । प्रवृत्ते "आत्मा कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वात्" अत्र यादृश-
 प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नगुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियो-
 गिताया एव पहणं योग्यमस्ति । एवं गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगिताया
 अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकधर्मं कपिसंयोगाभावत्वमस्ति । तस्मात्साध्य-
 व्याप्तिः । एवं लक्षणस्वरूपं जातम् । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नयादृश-
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणं यद् हेतुतावच्छेदकसंबन्धाव-
 छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणं तद्वृत्तयभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छे-
 दकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । समन्व-
 यन्तु-साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्धावच्छिन्ना गुणसामान्याभावाभावीया
 या गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्ना गुणसामान्याभावनिष्ठा प्रतियोगिता तादृ-
 शप्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतो यो गुणसामान्याभावत्वरूपो धर्मस्तदव-

कावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
 विवक्षितत्वात् । ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियो-
 गिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः, हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदा-
 धारतया सर्वेषामभावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिकविशे-
 षणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् । महाकालभेदवि-
 शिष्टयथाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणो महाकालस्य यथाधार-
 त्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टयथानाधारत्वात् । महाकाले महाकाल-
 भेदाभावात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यन-
 धिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबन्धा-

च्छिन्नो यो गुणसामान्याभावस्तादृशगुणसामान्याभावाभ्यानिष्करण यन् हेतु-
 तावच्छेदकीभूतसमवायमसंबन्धेन आत्मस्वत्वावच्छिन्नाधिष्करणमात्मा तत्र वर्तमा-
 नाभावनिष्कृतिः वा गुणसामान्याभाववच्छिन्नगुणसामान्याभावनिष्कृतिः प्रति-
 योगिता तादृशप्रतियोगिताया अनवच्छेदक साध्यतावच्छेदको यमं कृषिसंयो-
 गाभावस्वरूपस्त्वदवच्छिन्नकृषिसयोगाभावेन सद् आत्मस्वरूपहंतोशात्मरूपैव ।
 धिकरणे सामानाधिकरण्यामिति ।

१ ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र । सर्वेषां पूर्वोक्तानां लक्ष-
 णानां “कालो घटवान् कालपरिमाणात्” इत्यत्राभ्यामिति । अत्र काठिकसंबन्धेन
 परं साध्यं । समवायेन कालपरिमाणं इत्तु । हेत्वधिकरणीभूत महाकाल
 कालिक विशेषणतासंबन्धेन जगन्मात्रसाध्यं । अतः साध्यतावच्छेदककालिक-
 संबन्धेन स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमेव सर्वेषामभावानामिति प्रतियोगिव्यधिक-
 रणाभाव एवाप्रसिद्धः । सामान्यामिति । अत्र केचित् । हेत्वधिकरणमहाकालेऽप्यवशि-
 ष्टविशेषणतावच्छिन्नमात्मानाधिकरणसंबन्धेन महाकालभेदविशिष्टयथाभावेन वृद्धते ।
 न एवामात्र प्रतियोगिव्यधिकरणोऽपि भवित्यति । यद्यपि महाकालो घटस्याधा-
 रोऽस्ति तथापि महाकालभेदविशिष्टयथाभावात् न भवित्यति । अभावीविशेष-
 णतासंबन्धेन महाकालभेदस्य तत्रावस्थान् विशेषणाभावात्प्रत्युक्तविशिष्टाभावात्
 मत्वात् । २ यत्संबन्ध साध्यतावच्छेदक संबन्ध, यद्धम साध्यतावच्छेदको
 यमं, तत्र यदि घटमावच्छिन्नमाभावमात्रप्रत्युत्तं तदा समवायेन यो वक्ष्यमाण
 मस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्ध समवायमेतेन प्रतियोग्यनधिष्करणपर्यवर्तति-
 त्वनिष्कृतिः यत्प्रतियोगितावच्छेदकं च वक्ष्यमिस्त्वभ्यामिति इत्याह । यदि च
 यत्संबन्धावच्छिन्नताभावमात्रप्रत्युत्तं तदा तादृशस्य सयोगेन घटाभावस्य प्रति-
 योगितायां सयोगसंबन्धावच्छिन्नत्वमभ्यास्यति इत्याह । समवायावोपादानम् ।

वच्छिन्नत्वपदपूर्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्वर्मावच्छि-
 त्तस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । व्यापकसामानाधिकरण्यं च
 यासिः । इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोग-
 संबन्धेन यो घटाभावस्तत्प्रतियोगिनो घटस्यानधिकरणे हेत्वधिक-
 रणे षट्काले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगि-
 तायां कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावनसत्त्वा-
 न्नाव्यासिः । धूमवान् वद्वेः, इत्यादावत्क्रियोप्तिवारणाय सामान्यप-
 दमुपात्तम् । नैतु प्रमेयवद्विमान् धूमादित्पादौ प्रमेयवद्वित्वावच्छि-
 न्नत्वमसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेत्, कम्बुग्रीवादिपार्-

१ “ कालो घटवान् कालपरिमाणात् ” इत्येव संयोगेन घटाभावीव-
 घटनिष्ठप्रतियोगितायां यद्यपि साध्यतावच्छेदकघटत्वधर्मावच्छिन्नत्वमस्ति तथापि
 साध्यतावच्छेदककालिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वं नास्ति । एवं चैकतत्त्वे
 द्वयं नाम्नीनि प्रतीत्या-उभयाभावः संयोगेन घटाभावीवघटनिष्ठप्रतियोगितायां
 तिष्ठति । तेन कालिकविशेषणतासंबन्धेन घटत्वधर्मावच्छिन्नत्वं कालपरिमाण-
 रूपहेतुव्यापकत्वं सिद्धं, व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्यासिः । २ शंका-
 लक्षणे प्रतियोगितासामान्ये-इत्यस्य किं प्रयोजनम् ? यत्किंचित्प्रति-
 योगितायां, इत्येवोच्यमाने-उपस्थितिकृते लाघवं स्यादिति । समाधानम् ।
 सामान्यपदं यावदर्थकम् । तत्स्थाने यदि यत्किंचिद्विधेयते तदा पर्वतो धूम-
 वान् वद्वेरिवशात्क्रियोप्तिः अत्र यत्किंचिच्छब्दमाद्यवटनिष्ठप्रतियोगितायां पूर्वो-
 क्तीत्या-उभयाभावस्य प्राप्तत्वेन लक्षणं संगच्छते । अन्यदये लक्षणसंगमनादति-
 ध्यासिः । यावदर्थकसाध्यान्वपदस्य निवेशः क्रियते चेत्तदा यावदन्तर्गतायाः संयो-
 गेन धूमाभावोप्रतियोगिताया अपि ग्रहणं भविष्यति । तात्पर्यमेवमस्ति । संयो-
 गेन धूमाभावो हेत्वधिकरणे लाघविच्छेदपि मिलिष्यति परंतु संयोगेन धूमाभा-
 वीवप्रतियोगितायामुभयाभावो नास्ति किंतुअपमेयान्वयतः अतिव्याप्तिर्नास्ति ।
 ३ शब्दा-पूर्वोक्तमस्तलक्षणतां “ पर्वतः प्रमेयवद्विमान् धूमान् ” इत्यु-
 वासिः । अत्र साध्यतावच्छेदको धर्मः प्रमेयवद्वित्वमेव स्वीकृतव्यः । तस्यवच्छे-
 दकत्वं न स्वीक्रियते ‘ संबन्धि लघुधर्मं गुरौ तदभावात् ’ । प्रवृत्ते प्रमेयवद्वित्वस्य
 समनियतस्तथा लघुधर्मस्वरूपो धर्मोऽस्ति स एतावच्छेदको भवितुमर्हति । परंतु
 स साध्यतावच्छेदको नास्ति । साध्यतावच्छेदको धर्मः प्रमेयवद्वित्वरूपः परंतु
 स पुरातनदेवावच्छेदको भवितुं नार्हति । साध्यतावच्छेदकधर्मस्य निवेशः पूर्वो-
 क्तेषु यावद्व्यपेक्षितः । एवमवच्छेदकाप्रसिद्धिनिरूपणोऽव्याप्तिरूपो दोषः ।

व्यास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमन्त्रावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयी-
करणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः ॥ ६९ ॥

पक्षवृत्तित्त्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह ।

सिपाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावः पक्षता तदान्पक्ष इत्यर्थः ।
सिपाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिपाधयिषां धैर्मर्गजितेन
मेघानुमानात् । अत एव साध्यसंदेहोऽपि न पक्षता विनापि
संदेहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्यामपि सिपाधयिषासत्त्वेऽनुमिति-
र्भवत्येव । अतः सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् ।
तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिपाधयिषायां सरवामसत्यामपि
पक्षता । यत्र च सिपाधयिषाऽस्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि
पक्षता । यत्र सिद्धिरस्ति सिपाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता,
सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तरं
सिद्धिस्ततः सिपाधयिषा, तत्र सिपाधयिषाकाले परामर्शनाशा-
न्नानुमितिः । यत्र सिद्धिपरामर्शसिपाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र

समाधानम् । पदाधीनां सिद्धिः प्रतीत्यनुरोधेन भवति न तु स्वयन्तःपदानुरोधेन
“ अत्र कम्बुग्रीवादिमात्रास्ति ” इति प्रतीती कम्बुग्रीवादिमात्रावच्छिन्नप्र-
तियोगितासोऽभावो भासते तादृशाभासीप्रतियोगितापि कम्बुग्रीवादिमात्राव-
च्छिन्नैव भवति । अतः प्रतीत्यनुरोधेन गुरुधर्मोऽप्यवच्छेदकता स्वीक्रियते ।

१ सिपाधयिषाविरहविशिष्टपक्षधर्मिसाध्यवतामिषयो यत्र नास्ति स पक्षः ।
२ गगनं मेघवत् गगनान् । ३ सिद्धौ सत्यामपीति । सिद्धिर्नामं पक्षे साध्य-
वतामानम् । “ पक्षो वक्षिषान् ” इत्याकारकज्ञानसत्त्वेऽपि “ पक्षे वक्षिषित्वका-
हमिनिर्मे भ्यान् ” इत्याकारिका या-इच्छा तदाप्यनुमितिर्भवत्येव । यद्यपि पक्षे
साध्यवताज्ञानमनुमितिज्ञानस्य प्रतिबन्धकं तथापि सिपाधयिषा उल्लेखिका
स्वीकृता । सिपाधयिषाविरहविशिष्टा या केवलसिद्धिः सात्त्विते प्रतिबन्धि-
कारिण सत्या भवानो यत्र तत्र पक्षतास्ति । ग्रहते सिद्धित्वा सिपाधयिषा-
वन्वृत्तयस्ति । तथापि सिपाधयिषाविरहविशिष्टा या देशान्तरीया वाङ्मन्तरीया

सिपाधयिपाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः । यत्र
 सिपाधयिपासिद्धिपरामर्शाः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिपाधयियैव
 नास्ति । एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिपाध-
 यिपा, योग्यविभुविशेषगुणानां योग्यपद्यनिषेधात्, तत्कथं सिपाध-
 यिपाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न, यत्र बहिष्क्याप्यधूम-
 वान् पर्वतो बहिष्मानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा, ततः सिपाधयिपा तत्र
 पक्षतासंपत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । अत्रेदं बोध्यम् । यादृश-
 यादृशसिपाधयिपासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यद्विद्वङ्कानुमितिस्तादृशतादृ-
 शसिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धयभावस्तद्विद्वङ्कानुमितौ पक्षता ।
 तेनै सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिन्नानं मे जायतामितीच्छाया-
 मपि नानुमितिः । बहिष्क्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिष्मानिति प्रत्यक्षसत्त्वे
 प्रत्यक्षातिरिक्तं बहिष्क्यानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येव । एवं धूम-
 परामर्शसत्त्वे आलोकेन बहिष्मनुमितुयापितीच्छायामपि नानुमितिः ।
 सिपाधयिपाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धि-
 र्विशिष्टैव तत्तदनुमिता प्रतिबन्धका वक्तव्या । तेन पर्वतस्तेजस्यै

मिद्विस्तस्या अभावोऽत्र विद्यते । तस्यास्तिसदिसत्त्वेऽपि क्षनिर्नास्ति अत्र विशेषणा-
 भासप्रयुक्तत्रिष्टिष्टाभावः । सिपाधयिपाविरहो विशेषणम् । मिद्विशिष्टम् ।

१ तादृशेच्छाया यन्त्रिचिन्तानविषयकारणेन प्रकृतानुमितिं प्रत्युत्पन्नतां
 नास्ति । अतो नानुमितिः । २ परं-प्रकृतानुगमे यद्वैतस्य विशेषकरणेन “ बहि-
 ष्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिष्मान् ” इत्याकारकधूमपरामर्शकारणं “ आलोकेन हेतु-
 नानुमितिर्मे जायताम् ” इत्याकारिकेच्छयापि-नानुमितिः । सिपाधयिपाविरहपरामर्श-
 योर्मिषेदेनविषयत्वात् । ३ अर्थात् । पर्वतो बहिष्मान् ” इत्याकारकानुमिती पर्व-
 तस्वास्तिसिद्धिशेषणानि-चितबहिष्क्यावच्छिन्नप्रकारवायातिनिषयदेव सिध्द-
 त्वप्रकृतानस्य प्रतिबन्धकमिति । तेन “ पर्वतं तेजस्वी, अथवा पापाणमयो
 बहिष्मान् ” इत्याकारकसिद्ध्यात्मकप्रकृतानसत्त्वेऽपि “ पर्वतो बहिष्मान् ” । इत्या-
 कारकमनुमितिज्ञानं वैव शब्दं स्यात्, एवं नियमोऽस्ति । तद्विशेषणतत्प्रकारका-
 हविर्नि धनि तद्विशेष्यतः तत्प्रकारकं सिद्ध्यात्मकं ज्ञानं प्रतिबन्धकमस्ति ।
 प्रकृतानुमितिज्ञानं पर्वतस्वास्तिसिद्धिशेषणानि-चितबहिष्क्यावच्छिन्नप्रकारता-
 यानि वन्ते परंतु सिद्धिज्ञानं प्रथमोदाहरणे तेजमन्तावच्छिन्नप्रकारकं द्वितीयोदा-
 हरणे पाषाणमयन्तारच्छिन्नविशेष्यकमस्ति । तस्मात् प्रतिबन्धकं भविषुं नास्ति ।

कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चर्था ॥ ७१ ॥

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ।

तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

तद्वृत्तं तु यैद्विपयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्रम् ।
तथाहि व्यभिचारादिविपयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात्ते
दोषाः । यैद्विपयकत्वं च यादृशविशिष्टविपयकत्वं बोध्यम् । तेन

न म्यासदा वधादिविपयकं प्रत्यर्थं न स्यात् । किंतु परमो वद्विगान् इत्यांवा-
धिकोभयविविपयानुमितिरिव भवति ।

१ व्यभिचारादिविषय दोषा. " वायुः गन्धवान् जेदाश् " इत्यत्र भवति ।
गन्धाभाववत्तद्वृत्तित्वात् जेद्व्यपदेतुःसंभित्तिः । १ । गन्धवती वृष्णी तत्र
जेद्व्यपदेतुःनैव निवृत्त्यनो विदुः । २ । जेद्व्यपदेतुःसंभित्त्वसाध्याभावसाधकः
अवृष्णीत्वव्यपदेतुःसंभित्तेः सत्यप्रतिपत्तः । ३ । जेद्व्यपदेतुःसंभित्त्वव्यपत्ते न निवृ-
त्त्यनोऽभिदः । ४ । जेद्व्यपदेतुःसंभित्त्वसाध्यस्य पक्षेऽप्यवोऽप्यनो वाधितः । ५ ।
भसाधारणानुपसंहारिणो च व्यभिचारिभेदी । तत्र यः साध्येन मदेकाधिकारणे
न निवृत्ति म हेतुभसाधारणमतादृशं तद्व्यपत्तं साध्यमाभावविद्वरूपव्यपत्त्यातिज्ञा-
नस्य प्रतिबन्धकम् । यथा ' शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । धीर्मासकाम्बु शब्दोऽनि-
त्यः शब्दत्वादिति, भसाधारणोऽसाधारणमामनति पक्षे कार्यत्वव्यपदेतुवाऽनित्य-
त्वस्य निवृत्तेनानित्यत्वस्य सवानाधिकारणः शब्दत्वव्यपदेतुः नित्यत्वस्य सवा-
नाधिकारणो नैव भवति । तदाहमभाडेऽसाधारण्यवमः । यत्र स्यदे साध्यं हेतुशर्तं
अत्यन्ताभावरूप्य प्रतिपत्ति न भवति-अपत्ति केनान्यत्रैव भवति तत्र स्पष्टे-
प्रपमंदावैरेकान्तिकः । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयस्यात् । २ यद्विपयकत्वेन ।
व्यभिचारादिविपयकत्वेन ' वद्विभूम्यव्यभिचारी ' इत्यादिज्ञानस्यानुमितिविरोधि-
ताम्नि । अनो व्यभिचारात्पो दोषाः । ३ तद्वृत्तयष्टकस्य यद्विपयकत्वेन
यादृशीविश्वविपयकमित्यर्थः । एवं च परमो वद्विगान्, इति सदेतुःपक्षे नाम्बु-
दिभ्यामि । यद्यपि वद्वपमाश्रयकार्यसंभित्तिव्यपत्तेन ' परमो वद्वपमाश्रयः,
इत्याकारकज्ञानस्य ' परमो वद्विगान्, इत्याकारकानुमितिं प्रति सिद्धेति संश्लि-
तस्यातद्विषये वद्वपमाश्रयसंभित्तिः समानता । तथाहि यादृशीविश्वव्यपदे
प्रपत्ते वद्वपमाश्रयविश्वव्यपत्तेन वद्वपमभि ननु संसारमते अत्यन्तमिति
वाच्यमनित्यादिः । पक्षे वाच्यवदीत्या साध्याभावसाधे कार्ये भवति । तत्रापि
प्रपत्ते परं साध्याभावरूप्य भवोऽपि सम्भावरुतुः । इट् ।

बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । तत्र पर्वतो बह्व्यभाव-
वानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः । न च बह्व्यभावव्याप्य-
पापाणमयत्ववान् पर्वत इति परामर्शकाले बह्व्यव्याप्यधूमस्याभासत्वं
न स्यात्, तत्र बह्व्यभावव्याप्यवान्पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वा-
दिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अन्यथौ बाधस्यानित्यदोषत्वापत्तेः
तस्मात्तत्र बह्व्यभावव्याप्यपापाणमयत्ववानिति परामर्शकाले बह्वि-
ध्याप्यधूमस्य नाभासत्वम्, भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं, हेतुस्तु न
दुष्टः । इत्थं च साध्याभाववद्बृत्तिहेत्वादिकं दोषः । तद्वच्च च हेतौ येन
केनापि संबन्धेनेति नव्याः । परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-

१ शंका—यस्मिन्काले यस्मिन्स्थले सिद्धान्तिन “ पर्वतो बह्विमान् धूमात्,
इत्याकारकहेतुना “ बह्व्यव्याप्यधूमवान् पर्वत ” इत्याकारक परामर्शज्ञान जात
तस्मिन्काले तस्मिन्स्थले वादिन “ पर्वतो बह्व्यभाववान् पापाणमयत्वात् ”
इत्याकारकहेतुना बह्व्यभावव्याप्यपापाणमयत्ववान् पर्वत ” इत्याकारक परा-
मर्शज्ञान जायते । अत्र द्वितीयपरामर्शेन प्रथमपरामर्शकृत्रिप्रविष्टधूमरूपहेतु
सत्प्रतिपक्षत्वेन हेत्वाभासो जात । यादृशविशिष्टविषयत्वरूपकथनादुत्सारेण
तत्र हेत्वाभासत्वव्यवहारस्यावश्यकता नास्ति । तत्राभासत्वसपादक “ बह्व्य-
भावव्याप्यपापाणमयत्ववान् पर्वत ” इत्याकारक विरोधिपरामर्शज्ञान भवति
तत्र बह्व्यभावविशिष्टपर्वतोऽंश अप्रसिद्ध । अर्थात् पापाणमयत्वरूपहेतौ बह्व्यमा-
वन्निरूपितव्याप्यता नास्ति । तस्मात्पापाणमयत्वरूपहेतुना धूमरूपहेतोरभासत्व
न युक्तम् । समाधानमिष्टापत्ते । २ अन्यथा—यदि । प्रतिबन्धकीभूतव्यविषय-
स्यापि दोषत्वेन ग्रहण त्रियते चेत्तदा बाधोऽप्यनित्यदोष स्यात् । अयं भाव
पक्षे साध्याभावरूप भ्रमेण सद्हेतुर्नास्तवरीत्या नैव दुष्ट । परंतु यदि पूर्वोक्तरीत्या
हेतौ सत्प्रतिपक्षता स्वीरियते तदा पक्षे साध्याभावरूप भ्रमण सद्हेतुविषयेऽपि
बाधदोषेण दुष्टदोषदात कर्तव्य स्यात् । परंतु स कस्यापि नष्ट । तस्मात्त्राप्येव
मतस्य “ बह्व्यभावव्याप्यपापाणमयत्ववान् पर्वत ” इत्याकारकपरामर्शस्थले
बह्व्यव्याप्यधूमरूपहेतोरभासत्व नास्ति किंतु भ्रमादनुमितिप्रतिरोधमात्रम् ।
३ परे तु यद्विषयकत्वेन—येषां मते सत्प्रतिपक्षादिदोषाणामनित्यत्वमस्ति तेषां
मते “ हेतोरभासा हेत्वाभासा ” इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासशब्दो दोषपर । एव
च दोषवत्ता हेतौ—एकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन सत्र निश्चिती । यद्विषयकत्वेन ज्ञान
स्याद्विमिनिविरोधित्वमिति लक्षण तेषां मते दोषाणामस्ति । तादृशदोषवत्त
एकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन हेत्वाभासव्यवहार । सत्प्रतिपक्षादिस्थले विरोधित्व्या

विरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वम् । सत्प्रतिपक्षे विरोधिष्व्यास्या-
दिकमेव तथा । तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन । नै चैवं बहिमान्
धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वेनानुमिति-
विरोधित्वाज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात्सद्वेतोरपि बाधि-
तत्त्वापत्तिरिति वाच्यं, तत्र ज्ञानस्य संबन्धत्वाकल्पनात् । अत्र
सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् । तत्र बाधित इति
व्यवहाराभावादित्याहुः । अनुमितिविरोधित्वं च अनुमितितत्कर-
णान्यतरविरोधित्वम् । तेनैकहेतौ व्यभिचारमहे हेत्वन्तरेणानुमित्यु-

स्यादिकमेव दोषरूपेण गृह्यते । तादृशदोषवत्ता हेतौ “अयं सिद्धप्योपिप्रियविशिष्टो
हेतुः” इत्याकारणैकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन ज्ञातव्या ।

१ न चैवं बहिमान् धूमात् । एवं रीत्या सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्वं मन्य-
मानस्य भवेत् बाधोऽप्यनित्यदोषो भविष्यति । अप्यपि ‘बहिमान् धूमात्,’
इत्यादिसद्वेतौ पक्षे साध्याभावस्याभावेन बाधो नास्ति तथापि ‘परंतौ बह्व्य-
भाववान्’ इत्याकारणव्यवहारेण संबन्धति । स एव साध्याभावविषयकत्वेन
‘परंतौ बहिमान्’ इत्याकारणात्प्रतिरोधी, अस्मिन्मते यद्विषयकत्वेनेत्यस्य
यत्प्रकारत्वेनेत्यर्थं तथा यत्प्रदेन बह्व्यभावस्य ग्रहणालक्ष्यं बह्व्यभावो धूमश्च”
इत्याकारणैकज्ञानविषयत्वेन धूमरूपहेताविति सद्वेतोरपि बाधितत्त्वापत्तिः ।
२ समाधानम् । तत्र-बाधरातीनधूमादिसद्वेतौ-एकज्ञानविषयत्वसंबन्धस्य
कल्पनेन न चिद्यते । सद्वेतौ ‘अयं हेतुर्बाधितः’ इति व्यवहाराभावात् ।
३ अप्र सत्प्रतिपक्षित इति । अत्र प्रतिपक्षमशक्यत्वादीन्धूमादिसद्वेतौ ‘अयं
हेतुः सत्प्रतिपक्षितः’ इत्याकारणव्यवहारेण पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाने संबन्धत्वव्यवहारेण
भविष्यति । तस्मात्सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्वस्वीकरणे नास्ति दोषः । ४ अनुमि-
तिविरोधित्वं चानुमितिः ॥ लक्षणयद्वत्त्वात्प्रतिरोधित्वमित्यस्यानुमितिन-
स्वरणान्तरविरोधित्वमित्येवार्थः । यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-
व्यवहारस्यान्यतरविरोधित्वं तद्वत्त्वं । एतादृशलक्षणैः परामर्शविरोधिकावविषय-
कव्यभिचार्यादितेननामपि समदो जातः । अन्यथा ‘बहिर्भूतव्यभिचारी’ इत्या-
कारणकालस्य साक्षादनुमितिविरोधित्वाभावेन व्यभिचार्यादितेऽप्यप्यति । अत-
मित्यवदेनानुमितितत्करणात्प्रत्यक्षेण तु न दोषः ॥५ अत्र परं तत्र व्यभिचा-
रिति नाप्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्वेदविषयकं तद्वेतुत्वात्प्रतिरोधित्वं प्रतिबन्धकम् । तेनै-
कहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणात्प्रतिपक्षितत्वात्प्रतिपक्षमात्रावगमवारिणात् । सर्वे
सदिनपुत्रकेशू एतवते । परंतु स न युक्तः । तथादि-तेनैकहेतौनामित्यत्र तेनेत्यप्या-

त्यत्तेस्तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधि-
त्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः । यादृशपक्षसाध्यहेतौ यावन्तो
दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् । पञ्चत्वकथनं तु तत्सम्-
वस्यलाभिप्रायेण । एवं च साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् ।
साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः । तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः
क्रियते । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः । तेन साध्य-
सामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिवध्यते । तथा शब्दो नित्यः शब्दत्वा-
दित्यादानसाधारण्यं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ त्वसाधारण्य-
भ्रमः । अन्ये तु सपक्षवृत्तिरसाधारणः । सपक्षश्च निश्चितसाध्य-
वान् । इत्थं च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्य-
निश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतुनिश्चयादिति वदन्ति । अनुपस-
हारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः । अनेन च व्यतिरेक-

नुमितिविरोधित्वपदन अनुमितितत्करणात्परविरोधित्वस्य निवृत्तित्वेन
त्यर्थं । एकहेतौ प्रमेयत्वादौ । हेत्वन्तरेण धूमदिना । अनुमित्युत्पत्तेरिति व्यभि-
चारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावे हेतुः । अतएव तदभावाद्यनवगाहित्वात्तेति
चकार सगच्छते । प्रथमात्तपाडाङ्गीकारे तदसंगति स्पष्टैव । तथाच व्यभिचारा-
त्तत्साध्यकाद्युमिति प्रति तन्निरूपितव्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वामभवेऽपि न
क्षतिरित्यर्थः । अत्र यदि तद्हेतुकतत्साध्यकाद्युमिति प्रति तद्देतौ तत्साध्यनिरूपित
व्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धन तथाच दृशितव्यभिचाराभावेनानुमितिव्यभिचारज्ञा-
नयो साधारणप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावात्प्रत्ये निष्प्रत्ययत्वात्तदनुमितिवदस्योक्तान्यतर-
परत्वविवक्षण निष्प्रयोजनमिति कश्चिद्भ्रूयात्ततो दोषान्तरमाह—तदभावाद्यनवगाहि-
त्वात्तेति । तद्वत्तावुद्धौ तदभावाद्यनवगाहित्वेन तदभावव्याप्यवत्त्वावगाहित्वेन तत्र
भावात्तच्छेदकतया शुद्धीतपरमंशुद्धया वा तदभावाद्यनवगाहिज्ञानस्य प्रतिकल्पकत्व
भवति । प्रकृते व्यभिचारज्ञानस्य साध्यवत्तावुद्धिं प्रत्युत्पाद्यतमरूपाभावेन प्रति-
बन्धकत्वामभवेऽपि न क्षति न व्यभिचारिव्यव्याप्तिरिति तदर्थं । एव च—तेन
व्यभिचारिणि नाध्यामि' इति 'शेषज्ञानं च यद्देतुविषयकं तद्देतुनानुमितौ प्रति-
बन्धकम्' इति च क्रमेण 'न क्षति' इत्यत्र 'तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च' इत्यत्र
च टिप्पणीरूपेण केन चिज्जित कश्चिद्वैतको व्यत्यय मन्धमध्ये प्राप्तिवत् ।
तादृश पुनःकमालम्ब्य प्रथमशुद्धतावसरे सगोचरिणा केनचिद्विक पाठ इति
मन्वा तत्संगतये 'हेत्वन्तरेणाद्युमित्युत्पत्ते' इत्यत्र अनुमित्युत्पत्तिरिति प्रथमा-
न्यपाठ कथित एतयोत्तरोत्तरमुद्रितपुस्तकान्यवगत इति प्रतिभाति ।

व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीसूताभावप्र-
तियोगी । अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्यतिपक्षे
तु प्रतिहेतुः (द्वितीयहेतुः) साध्याभावसाधकः । अत्र तु हेतुरेवेति
विशेषः । साध्याभावसाधक एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त
इति अशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः । सत्यतिपक्षः साध्या-
भावव्याप्यत्वान्पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यत्वोपस्थिति-
कालीनागृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावव्याप्यत्वोपस्थितिविषयत्व-
वेत्यन्ये । अत्र च परस्परभावव्याप्यत्वज्ञानात्परस्परानुमितिप्रति-
बन्धः फलम् । अत्र केचित् । यदा यदाभावव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमा-
नेऽपि घटचतुःसंयोगे सति घटत्वज्ञानं जायते । यथा च शङ्खे
सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्वज्ञाने सति पिचादिदोषे पीतः
शङ्ख इति धीर्जायते । एवं कोट्टियव्याप्यदर्शनेऽपि कोट्टिप्रस्यप्रत्य-
क्षरूपः संशयो भवति । तथा सत्यतिपक्षस्यले संशयरूपानुमितिर्भव-
त्येव । यत्र चैककोट्टिव्याप्यदर्शनं तथाधिरूपत्वतया द्वितीयकोट्टिभा-
नप्रतिबन्धान्न संशयः । फलत्वेन चाधिकसमबलभावः फलप्यत इति
वदन्ति । तत्र । तदभावव्याप्यत्वज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेष-
शब्दबोधोदादेरनुदयादौ निरसंनिरुपाजन्यदोषविशेषानन्यज्ञानमात्रे
तस्य प्रतिबन्धकता न्यायवाद् । न तदुपनीतभानविशेषे शब्दबोधे
च पृथग्प्रतिबन्धकता गौरवान् । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कय-
मनुमितिः । नहि लौकिकसंनिरुपस्थले प्रत्यक्षपिब सत्यविपक्ष-

१ विरुद्धस्तु-साध्यव्यापकीसूताः यः अभावान्तर्य प्रतिबन्धी हेतुविरुद्धः ।
यथा वृत्ते विन्यः कृत्कृतात् । २ सत्यप्रतिपक्षः-साध्याभावस्य व्याप्यः
साध्याभावव्याप्यः स यन्निवृत्तिरस साध्याभावव्याप्यत्वात् पर-दोषे वदिमात्
पृथग् इति वदन्त्यात्वात् नदाह-इत्यादि । ३ साध्याभावव्याप्यताज्ञानस्य
लौकिकसंनिरुपस्थलेऽपि निरुपाजन्यदोषविशेषानन्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वम् । अर्थात्
साध्याभावव्याप्यत्वज्ञानस्य लौकिकसंनिरुपस्थलेऽपि निरुपाजन्यदोषविशेषानन्यज्ञानमात्रे
प्रतिबन्धकता । दोषविशेषनिरुपस्थलेऽपि निरुपाजन्यदोषविशेषानन्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वमात्रे
प्रतिबन्धकत्वमात्रे ।

स्यले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी, येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् । यत्र च कोटिद्रव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्रापामाण्यज्ञानात्संशयो नान्यथाऽऽर्हीतापामाण्यरूपैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति । असिद्धिस्त्वाश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्, आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः । यत्र च काश्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काश्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काश्चनमये 'पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावः । अत्र च हृदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् । साध्याश्रयसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः । सा च साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः, तथाच काश्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनोपसिद्धिः । यथा च काश्चनमयधूमादित्यादौ । अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावाच्चेतुकृत्यासिद्धानादेरभावः फलम् । एवं वह्निमान नीलधूमादित्यादौ सुकृतया नीलधूमत्वं हेतुतानव-

१ रश्मिगतकारेण " स्यात्पूर्वा प्रकृतौ वा " इति प्रत्ययसमासव्युदाहृत्य सम्प्रतिपत्तये सचयानुमिते स्थापन इत्यम् । तत्र समीचीनमित्याह-यत्र चेति ।
 २ व्याप्यत्वेन-हेतुत्वेन-अभिमतो हेतुर्हेति पक्षे न निवृत्तिः तथा स्वरूपानिद्धि, यथा हृदो द्रव्यवान् धूमात्-इत्यादौ । इदानीपक्षे व्याप्यत्वेनाभिमतस्य रूपव्यतिरेकभावज्ञानात्-द्रव्यव्याप्यत्वमवान् हृद-इत्याकारकपरामर्शप्रतिबन्ध फलम् ।
 ३ साध्याप्रतिदिरिति व्याप्यत्वमित्येवमर्थमेव । यत्र साध्ये साध्यतावच्छेदकप्रबंधं संभावना नास्ति तत्र साध्याप्रतिदिरिति । यथा पर्वत काश्चनमयवह्निमान् धूमात्-इत्यादौ तदा काश्चनमयस्वरूपाप्यवत्तावच्छेदकप्रबंधाभावात् ज्ञानेन-काश्चनमयवह्निस्यात्-इत्यादौ परंतु इत्याकारकज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्ध फलम् ।
 ४ यत्र हेतौ हेतुतावच्छेदकप्रबंधं संभावना नास्ति तत्र साध्याप्रतिदिरिति-यथा पर्वतो वह्निमान् काश्चनमयधूमात्-इत्यादौ हेतौ काश्चनमयधूमात्तावच्छेदकविशिष्ट-काश्चनमयधूम-कारहेतुतावच्छेदकात्-तद्विनिध्यानिज्ञानादेरभाव फलम् ।

च्छेदक्रमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति । बाधस्तु पक्षे साध्या-
भावादिः । एतस्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तद्वर्षिकतदभाव-
निश्चयो लौकिकसंनिकर्षामन्यदोषविशेषाजन्यतद्वर्षिकतज्ज्ञानमात्रे
विरोधीति । नै तु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमि-
तिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति
युक्तम् । अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः, साध्यसंशयादिकं
विनाऽप्यनुमित्युत्पत्तेश्च । एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न
प्रतिबन्धकं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तद-

१ यत्र पक्षे साध्यं न तिष्ठति तत्र बाधाख्यो दोषः । तस्य च एकज्ञानविषयत्व-
सम्बन्धेन हेतौ विद्यमानत्वाद् बाधितत्वव्यवहारः । यथा वह्निरुष्णः द्रव्यत्वाद्-
इत्यादी-तद्वर्षिकतदभावनिश्चयः-अनाद्यायांप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-तद्वर्षिकत-
दभावनिश्चयः, लौकिकसंनिकर्षामन्य-दोषविशेषाजन्य-तद्वर्षिकतज्ज्ञानमात्रं प्रति
विरोधी । बाधकादीनेच्छाजन्यं ज्ञानयाहार्यज्ञानं-तद्विषयमनाहार्यम्-एवं संशया-
न्यज्ञाने निश्चयः । अप्रामाण्यप्रकारकज्ञानविशेषमप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितं तद्वि-
षयमप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितम् । अस्य यन्मस्य स्फुटतरं व्याख्यायानं ८२-८३
कारिकयोऽदिपण्यां द्रष्टव्यम् । २ 'ननु तत्र' इत्यादिप्रत्ययेन मतान्तरं प्रतिपाद्यते ।
पक्षे संशयसाधारणं साध्यसंबन्धस्य ज्ञानमनुमितेः कारणमस्ति । अनुमिति-
कारणीभूतसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य विरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासता-
स्तीति केवाचिन्मतं न सम्बन्ध-यथेवं स्यात्तर्हि-'वृषिण्यामितरपेद' इत्यप्र-
सिद्धसाध्यकानुमितिविरोधोत्पद्यते । अयं भावः-उक्तस्थले अनुमितेः प्रारू पक्षे
साध्यसंसृष्टत्वज्ञानं केनापि प्रमाणेन नास्ति । धनगर्जनादिस्थले तु साध्यसंशया-
दिकं विनापि-अनुमितिज्ञानस्योत्पत्तिर्दृश्यते । अतः पक्षे संशयसाधारणसाध्य-
संसृष्टत्वज्ञानस्य-अनुमितिं प्रति बाधत्वमवशिष्यम् । ३ एवं प्राचा साध्याभा-
वज्ञाने प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकता स्वीहना, अर्थात् इदो वद्विमान्-इत्यनुमितिं
प्रति-'इदो वद्वयभावात्-इदं ज्ञानं प्रमा' इत्याचारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकता
मन्यते तत्प्रमाणज्ञानत्वेनायुक्तम् । अर्थ भावः-साध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकता-
प्राच्याभावावगाहितपान्ति-इदं ज्ञानं प्रमा-इति ज्ञानं तु प्राच्याभावावगाहि प्रवृत्ते च
प्राच्याभावावगाहि 'इदो वद्वयभावात्-इति ज्ञानमेव भवति ननु-इदं ज्ञानं प्रमा-
इत्याचारकम् । एव पक्षविशेष्यसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयत्वरूपमुदधर्मेण
प्रतिबन्धकत्वरूपनापेक्षया संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभावज्ञानेन प्रति-
बन्धकता स्वीकृत्या लापवात्, । ४ अन्यथा-साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वे सत्प्रतिपक्षादिस्थलेऽपि अनुमितिं प्रति साध्याभावज्ञानव्यवहाराज्ञाने
प्रमात्वविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकता वक्ष्या स्यात् । सा तु न केनाप्यभिमतम् ।

भावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः । किंतु
 भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकता, तत्र भ्रमत्व-
 शङ्काविद्यतेनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते । न च बाधस्थले पक्षे
 हेतुसत्त्वे व्यभिचारः, पक्षे हेत्वभावे तु स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति
 वाच्यं, बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात् । किं च यत्र पराम-
 र्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद्बाधस्या-
 नुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिज्ञानावच्छिन्ने घटादौ
 गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।
 न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात्कर्यं बाध इति वाच्यं, पक्षतावच्छेदक-
 देशकान्तावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बाधसत्प्रतिपक्ष-
 भिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति ।
 अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यमसद्भात् । बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षस्तु भिन्न
 एव, स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् । सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न
 प्रतिबन्धक इतिमप्रसङ्गार्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो
 निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः साध्याभाववान् । विरुद्धवारणाय
 सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम्, विरुद्धस्य
 साधारण्येऽपि दूरकतावीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थिव्यात् ।

यस्तूभयस्माद्ब्यावृत्तः स चासाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

यस्तूभयस्मादिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः
 साध्यवत्तया निश्चितः । विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शून्यी-

- १ बाधप्रतिपक्षविपक्षे ये हेत्वाभासा व्यभिचारादप्यन्यथाप्या अपि तन्म-
 ध्येऽन्तर्भवन्ति व्यभिचारादिति व्यभिचारादिष्वप्यप्यापि व्याप्तिपक्षप्रतिबन्धक-
 त्वानिश्चयत्वेन पक्षहेत्वाभासादन्तर्गतत्वे तस्यानितिरिच्छेत्वाभासात्वं व्याप्तिव्यपं ।
- २ पार्थिव्यादिति । साधारणः—अप्यभिचारज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकः । विरु-
 द्धस्तु सामानादिपरव्यवहार्य प्रतिबन्धकः—एव दूरकतावीजस्य विपक्षत्वात् ।
- ३ पक्ष—अर्थान्वितः। अन्वितत्वात्—इत्यादीं अन्वितत्वप्रत्यय—अभिव्यक्त्यर्थमाप्तव्य

ऽनिरयः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वसन्देहस्तदा सप-
क्षत्वं घटादीनामेव, तत्राद्यत्वं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् ।
यदा तु शब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणः इदं च प्राचां
मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

तथैवेति । केवलान्वयिपक्षक इति । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्न-
पक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्सा-
मानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावाद्भानुमितिः । इदं तु न सम्पक्,
पक्षैरुद्देशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहस्ता-
वताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न तु हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवला-
न्वयिसाध्यत्वं तच्चमित्युक्तम् ।

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥

यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो
वोधितः । तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ॥ ७४ ॥

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतद्विधा ॥ ७५ ॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।

हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥

सदेहस्तदा सपक्ष-वदपक्षारिक् भवति तनु-अनित्यत्वरूपसाध्यवत्त्वेन निधि-
तमस्ति-विषय-गगनादिभस्ति-साध्या व्याहृत शब्दरूपपक्षमात्र स्थितो
हेतुरसाधारणो भवति । परन्तु यदि शब्दे कृतत्वेन हेतुना अनित्यत्वनिश्चय-
स्तदा शब्दत्वरूपो हेतुरसाधारणो न भवति । नवीनमत तु-साध्यासमावृत्ति-
कारणो हेतुरसाधारण-इत्युक्तम् ।

१ यद्य हेतोः पक्ष, लक्षणया पक्षता, केवलान्वयि यस्मिन् सौन्दर्यसाहसरी-पक्ष
तादात्र साध्यमशयक्या प्राच्या । तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वाद्-नृपादौ वस्तुमात्रस्य
पक्षत्वात्साध्यनिश्चयस्य श्रुत्यापक्षमतेन व्यापकसाधारणाधिकरण्यविशिष्टप्रमेयत्वा-
दिरूपव्याप्तिज्ञानादुदाहरादात्मनिधित्वपक्षहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भाव ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिकं भवेत् ।

असिद्धिविभक्तं । आश्रयासिद्धिरित्यादि । पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति । स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिकं इति । नीलधूमत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तराद्यदित्येव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । धूमप्रागभावैवसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति ।

विरुद्धयोः परामर्शं हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

विरुद्धयोरिति । कैपिसंयोगतद्भावव्याप्यवत्तापरामर्शोऽपि न सत्यतिपक्षत्वमत्र उक्तं-विरुद्धयोरिति । तथा च स्वसाध्यवि-

१ मणिमय पर्वतो वट्टिमान्, धूमाश्-इत्यादिस्थले-आश्रयासिद्धि ।

२ पर्वतो वट्टिमान् नीलधूमाश्-इत्यादिस्थले व्याप्यत्वमिति । अत्र नीलधूमस्वरूपो यथा गुरुत्वोक्तो हेतुतावच्छेदको न भवति स्वमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तराद्यदित्यर्थं एव व्याप्यतावच्छेदको भवति । प्रकृते वा परम-नीलधूमत्वस्य । तस्यैव स्वयमेव यदणम् । एवं नीलधूमत्वममानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तरं गुरुधूमत्वं भवति । तादृशगुरुधूमत्वव्यप्यतेन घटित एव नीलधूमत्वस्यो धर्म-भरतिनो नास्ति तन्मार्थानुधूमत्वं व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति भावति । किं तु धूमत्वस्यैव एव व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तरादितो भवितुमर्हतीति कृत्वा पूर्वोक्तव्याप्यतावच्छेदकत्वस्य उच्यते भवति । ३ अत्र व्याप्यतावच्छेदकत्वस्य स्वमानाधिकरणार्थस्य धर्मं तु-यदणत्वा वट्टिमती भरतिवति धूमप्रागभावाद्-इत्यादिस्थले धूमप्रागभावत्वस्य संशयः अथांश्चेत्तं व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तराद्यदित्येवोच्यते तदा धूमप्रागभावत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तरादितो नास्ति किं तु व्याप्यतावच्छेदकीयानुधूमत्वस्यैव घटित एवमिति-एवं चावच्छेदको भवितुं भावति परंतु यदि कश्चने स्वमानाधिकरणार्थस्य निश्चयं त्रियमे तदा दोषो न । धूमप्रागभावत्वस्यो धर्म-धूमप्रागभावत्वस्यैव धूमत्वं धूमं निश्चय-एवमर्थो परमं तामानाधिकरणं नास्ति । मय तु स्वमानाधिकरणवर्मान्तराद्यदित्यर्थं निश्चितम् । अत्र तु स्वविवक्षितपर्यायव्यप्यतावच्छेदकत्वमिति न तदसंशयः । ४ कृत्वादिद्विती कृत्वाद्योगात्प्रा कृत्वाद्योगात्प्रा-भाव-अनर्थोप्योप्यपरायवेति न तन्प्रतिपक्षत्वमप्यपराय परमरतिवैवाभावात् । इत्यप्येव सिद्धो वा भाव्याभाव तदाप्यपरायपर्यायवच्छेदकत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वस्य विषयं सत्यनिश्चयो भवति । इतो वट्टिमान् धूमाश्-

रुद्रसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्श-
विषयइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

साध्यशून्य इति । पक्षः पक्षतौवच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः ।
तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं मूलावच्छिन्नो हस्तः कपि-
संयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीविभनापन्यायपञ्चाननमहाचार्यविरचितायां सिद्धान्त-

• शुभापत्त्यानङ्गमानवन्दम् ।

उपमिति व्युत्पादयति—

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमा फलम् ॥ ८० ॥

यद्यारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणं प्रत्युक्तं गौसदृशो गवयपदवाच्य
इति । यथाद्ग्रामीणेन कचिदरण्यादौ गवयो दृष्टस्तत्र गौसादृश्यज्ञानं
यज्जातं तदुपमितिकरणम् । तदनन्तरं गौसदृशो गवयपदवाच्य
इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं

इत्यादौ स्वपदेन सप्रतिपक्षत्वेनाभिमतस्य धूमस्य ग्रहणम् । तस्माद्धरे वदित्त-
द्विरुद्धो यः साध्यामात्रो वक्ष्यमाणस्तदाप्यत्रतापरामर्शः प्रामात्रव्याप्यग्रहवान्
इह इति परामर्शः, तत्कारिणे य साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शः वदित्तव्याप्यधूममा-
न्द इति तद्विषयो धूमः सप्रतिपक्ष इत्यर्थः ।

१ 'उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटः गन्धवान् पृथ्वीत्वात्, अत्र बाधो दोषः ।
अत्र पक्षघट्टेन पक्षतावच्छेदकदेशवच्छिन्नविशिष्टपक्षस्य ग्रहणम् । तेन कालान्तरे घटे
गन्धसत्त्वेऽपि नाप्यति । एवं—मूलावच्छिन्नो हस्तः कपिसंयोगी एतदुच्यत्वान्—अत्र
दृष्टे धान्तावच्छेदेन कपिसंयोगसत्त्वेऽपि पक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदेन कपिसंयोगो
नास्ति एवं मूलावच्छेदकारावच्छेदकत्वेन बाधं भवति ।

तत्र गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः न
त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः, गवयान्तरे शक्तिग्रहामव-
प्रसङ्गात् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुनाथन्यायप्रधाननमद्वैतशास्त्राचार्यविरचितायां सिद्धान्त-
सुवार्थन्यायप्रमाणसङ्घट्टम् ।

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति—

पदज्ञानं तु करणं, द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥

पदज्ञानं त्विति । न तु ज्ञायमानं पदं करणं पदाभावेऽपि
मौनिश्रोत्रादौ शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थ-
स्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षदिना पदार्थोप-
स्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः । तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम् ।
अन्यथा यदादिपदात्समवायसंयन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाश-
स्यापि शाब्दबोधापत्तेः । दृष्टिश्च शक्तिलक्षणान्यतरः संयन्धः । अत्रैवै
शक्तिज्ञानस्योपयोगः । पूर्वं शक्तिग्रहामावे पदज्ञानेऽपि तत्संयन्धेन
स्मरणानुपपत्तेः । पदज्ञानस्य च एतसंयन्धिज्ञानविधयार्थस्मारक-
त्वम् । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संयन्धः । स चास्माच्छब्दाद्य-
मयो बोद्धव्य इतीश्वरंच्छारूपः । आधुनिके नास्ति शक्तिरस्येव ।

१ शाब्दबोधे पदज्ञानं करणं न तु ज्ञायमानं पदम् । अयमात्र—शब्दमात्रस्य
ज्ञानं श्रोत्रादेरेति स्वभावात्—वदमपि शब्दविद्येऽप्यत्रैव नाम तस्यापि ज्ञानं श्रोत्र-
देव, परंतु मौनिश्रोत्रेण—अक्षरज्ञानद्वारा इत्यादिच्छेदाद्वारा वा परं प्रत्यक्षादि-
तत्त्वत्र परोक्षारण्यमावेति केवलज्ञानमात्रेण शाब्दबोधो भवति तस्मात्तत्रापि
मात्रं एव न करणं इति पदज्ञानं करणम् । २ कतिनाम अधेःसृष्ट्यनुकूल
परपदार्थयो परस्परसंयन्धः । न च द्विविधः । कविक्रमो लक्षणार्थः । ३ अत्रैव
परस्परपदार्थोपस्थित्यादेव शक्तिज्ञानस्योपयोगः । एतसंयन्धिज्ञानविधया—अर्थात्—
पदार्थसंयन्धिज्ञानस्य परसंयन्धिज्ञानस्य, इति नियमेन इति न च दृष्टा इति परस्य
तं च दृष्टा इति न च स्मरणं भवति—एतेन पदज्ञानस्यापि संयन्धिज्ञानविध-
यार्थस्मारकत्वमिति ।

एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्वरेच्छायाः सच्चात् । आयुः-
निके तु सङ्केते न शक्तिरिति संग्रहायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न-
शक्तिः, किंत्वित्येव तेनाधुनिकसंकेतेऽपि शक्तिरत्येवेत्याहुः ।
शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः । तथा हि—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विद्वतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

धातुपकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । कचि-
त्सति वाचके त्यज्यतेऽपि । यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि
शक्तिरूपते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्नयः ।
तच्च गौरवात्पच्यते, किंतु कृतौ शक्तिर्लापनात् । कृतिश्चैत्रादौ
प्रकारीभूय भासते । न च कर्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदानन्तरं तृतीया
स्यादिति वाच्यं, कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्वत्वात् । संख्या-
भिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । कर्म-
त्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्रे इव मैत्रो

१ टाषवादिनि । अपं नाकः—उः कर्मणीनि व्याकरणशुभ्रादाख्यातस्य कर्तरि
यदि शक्तिः स्वीनियते तदा शक्यतावच्छेदकः कर्तृनिष्ठपर्मविशेषः कृतिरेव
मन्तव्य—सा च प्रतिकर्तृ विद्या—एवं च शक्यतावच्छेदका नांवा स्युः । एवं
नानापमर्णात्मवच्छेदकधर्मविषयोपस्थितेः—गौरवं स्यादतो टाषवादाख्यातस्य
कर्तृनिष्ठपर्मविशेषकृतौ—एव शक्तिर्मन्तव्या एवं च शक्यतावच्छेदको पर्मः—याव-
त्तन्निष्ठ नियमाना इतित्वरूपा जातिरेकैवेति परमलापवम् । २ नचेति ।
आख्यातप्रत्ययस्य इत्यर्पकत्वं टाषवादि स्वीक्रियते तदा कर्तुरनुकृतावैशेष्येण
पचतीति प्रयोगावतिः । समाधानम् । आख्यातप्रत्ययस्य कृतिः संख्याकाटा-
दयोऽनेकेऽर्थोः सन्ति । यत्र स्थले कर्तृगतसंख्या आख्यातप्रत्ययेनानुष्ठा तत्र
तृतीया भवति । प्रशुतोनाहरणे कर्तृगतकत्वसंख्याया वचत्वात्—चैत्रः पचति—
इत्यस्यैव सायुत्वं न तु चैत्रेण पचतीत्यस्य । ३ ननु कथं प्रापतेऽत्र संख्योक्त-
शत्रुकेति—समाधानम् । कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः कर्ता संख्याभि-
धानयोग्यो भवति । कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इत्यस्य—इतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्व-
रूपः संकेतितोऽर्थः । तथाच इतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वविशिष्टप्रथमान्त-
पदोपस्थाप्यः कर्ता संख्याभिधानयोग्य इति समुदितार्थः । ४ चैत्र इव मैत्रो गच्छ-
तीत्यादित्येव शक्यत्वनरुद्धत्वाख्याततात्पर्यमल्लयाचार्यवैशेष्यो भवितुं नार्हति

गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः । यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्धारणाय प्रथमान्तेति । यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमद्वयार्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोके पचतीत्यादौ स्तोत्रादेर्वारणाम् च द्वितीयद्वयम् । तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति । एवं व्यापारेऽपि न शक्ति-
गौंस्वात् । रथो गच्छतीत्यादौ तु स्वव्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरुद्धलक्षणा । उपमानाद्यथौ शक्तिग्रहस्तथोक्तम् । एवं कोर्शादपि शक्तिग्रहः सति वाधके क्वचित्त्यज्यते । यथा नीलादिपदानां नील-
रूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः, कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवाश्रीलादावेव शक्तिः, नीलादिरूपविशिष्टे तु लक्षणेति ।

क्रित्तु मैत्रेऽन्वयः । चैत्रपदार्थः इवपदार्थसादृश्ये विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयः । तथा च चैत्रनिरूपितं यत्र सादृश्यं सादृशमादृश्येन यत्र गमनं तादृशगमनानुहृत्वा या कुनिस्तादृशत्वाभ्यं एवत्वसाधारणिसिद्धौ मैत्र इति भावद्वयोपः । तत्पदं पचती-
त्यादौ-भारूपातार्थमरूपाया तद्गुणेऽन्वयवारणाय तथा चैत्रेण सप्यते इत्यादौ धात्वर्थान्वापदौ सख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थान्य इत्यस्य निवेशः ।

१ यदेति । चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रपदार्थो धात्वर्थो-अतिरिक्त इत्यर्थसादृश्ये विशेषणमस्ति-अविशेषणं नास्तीति वारणं जातम् । स्तोके पचति षड् पचति-इत्यादौ 'त्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यनुशासनाद् द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वेन प्रथमान्तपदोपस्थान्य इति द्वितीयद्वयस्याभावान्न दोषः । २ एवमिति । सर्वलकाराणां व्यापारे शक्तिरिति मीमांसकमतमपि न समीचीनं ज्ञानस्यादिशरितध्यापारोऽपि यत्त्व (वृत्तिव्य) जात्यपेक्षया गृह्यते एव तादृशतादृशतेव शक्तिः । रथो गच्छतीत्यादौ गमनाद्गुणव्यापारेऽप्यत्र गमनानुहृत्वापारस्यापत्वेऽनारितात्पर्यवर्ती लक्षणा । ३ गोत्रिचरितमवय-
निसादृश्यसाधारणरूपीपमानेव यथा 'गमयो गमपदवाच्य' इत्याकारक शक्तिग्रहो भवति तथोपमाननिरूपणे उक्तम् । ४ कोशादपीति । 'गुणे शुभ्रस्य धुनि गुणिलिङ्गान्तु तद्वति, 'इत्यमरवशेषेऽपि शुभ्रनीलादिपदानां शुभ्रनीलादिरूपे ष्वेव शक्ति स्वीकर्तव्या नीलादिमात्रापेक्षया नीलत्वादिजाते शक्यतावच्छेदकत्व-
कल्पनायां लाघवात् । नीलादिरूपविशिष्टे च नीलादिपदस्य लक्षणेति सिद्धान्तः । केचित्तु-एवमित्ये लक्षणायां प्रयोजनं नास्ति, "गुणश्चनेभ्यो मत्तुपो मुगिष्ठ" इति वानिशादेव लक्षनतुपनस्यपम्भरणेन बोधगमशादिनि वरति ।

एवमाप्तवानयादपि यथा कोकिलः पिकपदवान्य इत्यादिशब्दात्पि-
कादिपदशक्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन
घटमानयेत्युक्तम् । तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतः । तद्व-
धार्थं पार्श्वस्थो घालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेतिशब्दप्रयो-
ज्यमित्यवधारयति । ततश्च घटे नय गामानयेत्यादावावापोद्गा-
पाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति । इत्थं च
भूतले नीलो घट इत्यादिशब्दान् शब्दबोधः । घटादिपदानां
कार्यान्वितवटादिवोधे सामर्थ्यावधारणात्, कार्यताबोधं मति च
लिङ्गादीनां सामर्थ्यात्तदभावात् शब्दबोध इत्यपि केचित् । तत्र ।
प्रथमतः कार्यान्वितवटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य
परित्यागोचित्यात् । अत एव 'चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी
जाता' इत्यादौ मूलप्रसादमूलमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुपाय
तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छब्दबोधे निर्णाय तद्धेतुतया तं शब्दम-
वधारयति । तथा च व्यभिचारात्कार्यान्विते न शक्तिः । न च
तत्र तं पश्येत्यादि शब्दान्तरमध्याहार्यं, मानाभावात् । चैत्र !
पुत्रस्ते जातो मृतयेत्यादौ तदभावाच्च । इत्थं च लाघवाद्ग्वित-
घटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति । एवं
वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः । यथा यवमयश्चर्भर्वतीत्यत्र यवपदस्य
दीर्घशुक्लविशेषे आर्याणां प्रयोगः, कर्हौ च म्लेच्छानाम्, तत्र हि,
अयान्या ओपधयो म्नायन्तेऽर्थेते मोदमानास्तिष्ठन्ति, इति वाच्य-
शेषादीर्घशुक्ले शक्तिर्निर्णयिते, कर्हौ तु शक्तिभ्रमात्प्रयोगः, नाना-
शक्तिरूपत्वेन गौरवात् । हर्षादिपदे तु विनिगमकाभावाद्भानाशक्ति-

१ इत्थं चेति । मीमांसकमते संकरः । यदि घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ
शक्तिः स्वीक्रियते तर्हि मूलले नीलो घट इत्यत्र शब्दबोधो न स्यात् । कार्यता-
बोधकटिघटादिपदानात्वात् । तथेति । प्रथमकाले घटादिपदानां कार्यान्वितघटादा-
वेव शक्येऽर्थमस्ति तथापि कार्यत्वात्नितघटादावृत्तापेक्षया केवलयदशब्दमन्व
कार्यात्तद्वृत्तकल्पने लाघवात् । २ शक्तिभ्रमात्प्रयोगः—म्लेच्छानामिति
शेषः । न चैकस्यैव पदस्यन्वयोपधार्थत्वम आह नानाशक्तिरूपत्वेन गौरवात्चेति ।

कल्पनम् । एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थ-
पदान्तरेण तदर्थक्यनम् । यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन
विवरणाद्वदस्य कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करो-
तीत्यनेन विवरणादाप्यातस्य यद्वार्यकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्ध-
पदसांनिभ्यादपि शक्तिग्रहः । यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको
रौतीत्यादौ पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रह इति । तत्र जातावेव
शक्तिर्न तु व्यक्तौ, व्यभिचारादानन्त्याच्च । व्यक्तिं विना च
जातिमानस्यासंभवाद्भक्तेरपि भानमिति केचित्, तन्न । शक्तिं
विना व्यक्तिमानानुपपत्तेः । न च व्यक्तौ लक्षणा, अनुपपत्तिप्रति-
सन्धानं विनापि व्यक्तिगोधात् । न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यं, सक-
लव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् । न चाननुगमः, गोत्वादेरे-
वानुगमकत्वात् । किंच गौः शक्तेति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ
शक्तिः, यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदा-
र्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात् । समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य
पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति च हेतुत्वान् । किं च गोत्वे यदि शक्ति-
स्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । गोत्वत्वं तु गवितरासम-

१ तत्रेति । श्रीमांसक एव वदति घटादिपदाना पदत्वादिजातावेव शक्तिं वस्तु-
श्रीशदिव्यक्ती न व्यभिचारात् । अथाद-यत्र व्यक्ती शक्तिग्रहणामात्रेऽपि शाब्द-
बोधोदयो भवति परतु तत्र शाब्दबोधपरणीभूतशक्तिज्ञान नास्ति तस्माद् व्यभि-
चार । जातौ शक्तिस्वीकारे तु तत्रापि शक्तिरस्तीति न व्यभिचार । व्यक्तीनामान
न्यात्तत्र शक्तिरूपने गौरवाच्च । २ नवति । जातौ शक्ति-व्यक्ती लक्षणा-इत्यपि
न । यत्रानुपपत्ति स्यात्तत्र लक्षणा मन्तव्या प्रकृते तदभावात् । ३ नचाननुगम
इति । पदपदादिव्यर्थाभावनतगतत्वात्-रिषयतासंबन्धेन शक्तिज्ञानकारणनायाम-
वच्छेदकत्वसंबन्धाभावरूपोऽनुगम । ४ किंचेति । यदि गौ गोपदशक्य-इत्या-
कारकशक्तिज्ञान जायते तदा व्यक्तत्वेन शक्तिरनुभवमिहा । यदि गोत्वं गोपदशक्य-
मित्याकारक शक्तिज्ञान जायते तदा गोपदात्रो वप्रकारकपदार्थस्याधात्-गोत्वव
स्मरणं न भवति तथा च गोत्वप्रकारकगोपिशक्यवशाद्बोधो न स्यात् । एव
नियमो वलंते रूपकारक प्रतिशक्येक शक्तिग्रहण जायते तादृशशक्तिग्रहस्तत्रैव
रूपपदार्थस्मरणं प्रति तथा तत्रकारकप्रतिशक्येकशाब्दबोधं प्रति कारणम् ।

वेतत्त्वे सति सकलगोसमवेतत्वम् । तथा च गोव्यक्तीनां शक्यताव-
च्छेदकेऽनुप्रवेशाच्चैव गौरवम् । तस्माच्चत्तज्जात्याकृतिविशिष्टत-
त्त्वशक्तिबोधानुपपत्त्या कल्पमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ
विश्राम्यतीति । शक्तं पदं, तद्यतुर्विधम्, कचिद्यौगिकं कचिद्रुद्रं
कचिद्योगरूढं कचिद्यौगिरूढम् । तथाहि । यत्रावयवार्थ एव बुध्यते
तद्यौगिकम् । यथा पाचकादिपदम् । यत्रावयवशक्तिर्नैरपेक्ष्येण
समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढम्, यथा गौर्गण्डलादिपदम् ।
यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्यौगिरूढम् ।
यथा पङ्कजादिपदम् । तथाहि । पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनि-
कर्तृत्वरूपमर्थं बोधयति । समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं
बोधयति । नच केवलपाञ्चयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति
वाच्यं, रुद्रिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञाने प्रतिबन्धकत्वादिति
प्राञ्चः । वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपत्रेऽवयवार्थपङ्कजनिर्गुर-
न्वयो भवति सांनिभ्यात् । यत्र तु रूढ्यर्थस्य वाच्यः प्रतिसंधीयते
तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः । यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे
न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च वाच्यस्तत्रावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह
इत्याहुः । यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थवाच्यस्तत्र समुदायशक्त्या
पद्मत्वेन रूपेण बोधः । यदि तु स्थलपङ्कजं विजातीयमेव तदा
लक्षणयैवेति । यत्रावयवार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिक-
रूढम् । यद्योद्भिदादिपदम् । तत्र हि उद्भेदनकर्ता तस्मिन्वादिरपि
बुध्यते चागविशेषोऽपीति ॥ ८१ ॥

१ तस्मादिति । केवलजाती अवयव आहती-अवयवसंस्थाने व्यविभागे वा
शक्तिरूपेण तन्मोक्षवादिभातिस्तथा तत्तद्-शुद्धमाणादिरिशिष्टासु तत्तद्वा-
रिभ्यवित्त्वं बोधोत्पत्तिस्तत्पद्मदिपूर्ववगतिरन्वयता जात्याह निरिशिष्टव्यक्त्या
विभान्ति प्राप्नोतीत्यर्थः । २ गौर्गण्डलादिपरमिति । गौरस्य लक्षणपदम्-
गौर्गण्डौ वर्तते । एव गण्डलपदस्य लक्षणपदम् । यद्योद्भिरोपपङ्कजलाकारस्य-
वेपथौ वर्तते तथाच समुदायमवयवैव शब्दबोधोदयन्त्यावयवगतिविषा-
रण्यावयवयोगः ।

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ।

गङ्गायां घोषे इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्या-
 न्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया
 तीरस्य बोध इति । सा च शक्यसंबन्धरूपा । तथाहि । प्रवाह-
 रूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात्तीरस्य स्मरणम्, ततः शाब्द-
 बोधः । परंतु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणावीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेश-
 येत्यत्र लक्षणा न स्यात्, यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात्,
 तत्र च यष्टिप्रदेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा । एवं
 काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा
 सर्वतो दधिरक्षावास्तात्पर्यविषयत्वात् । एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ
 छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा । इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते
 एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्वयोर्बोधात् । यदि चान्वयानुप-
 पत्तिर्लक्षणावीजं स्यात्तदा क्वचिद्गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद्घोषपदस्य
 मत्स्वाद्दौ लक्षणेति नियमो न स्यात् । इदं तु बोध्यम् । शक्यार्थसं-
 बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः । यदि तु
 गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् । अत एव
 लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा, तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणा विना-
 प्युपपत्तेः । परंतु एवंक्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्तत्प्र-
 कारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुब्रह्मत्वादिति
 विभावनीयम् । यत्र तु शक्यार्थस्य परंपरासंबन्धरूपा लक्षणा सा

१ जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था चेतिभेदेन लक्षणा द्विधा । आयाया वडाहरण
 गङ्गायां घोष । अत्र गङ्गापद स्वशक्यार्थप्रवाहस्य तीरे लाक्षणिकम् । परवरा
 शक्यत्वेन स्वार्थबोधनकर पद लाक्षणिकं भवति । प्रकृते च स्वशक्यतायोगरूपो
 गङ्गापदस्य तीरण सह परंपरासंबन्धस्तस्माद् गङ्गापद लाक्षणिकम् । २ अत्र
 एवंति । तदर्थमितिहे लक्षणापदानस्य तेनैव रूपेणोपनिर्घतिं प्रति शाब्दबोध
 प्रति च फारणतावधीकारादेन लक्ष्यतावच्छेदकतीरत्वादिवर्तु लक्षणां विनापि
 तीरत्वादिवर्तुकारकतीरतिगोचरबोधो भवत्येव ।

अक्षितलक्षणेत्युच्यते । यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते । भ्रमरपदस्य च संबन्धो भ्रमरे ज्ञायते । तत्र लक्षितलक्षणा । किंतु लाक्षणिकं पदं नातुभावकं लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम् । शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्याविधारणात् । वाक्ये तु शक्तेरभावाच्छक्यसंबन्धरूपा लक्षणाऽपि नास्ति । यत्र गम्भीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य, नदीतीरे लक्षणा । गम्भीरापदार्थस्य नद्या सहाभेदेनान्वयः कचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् । यदि तत्रैकदेशान्वयोऽपि न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गम्भीरनदीतीरे लक्षणा गम्भीरापदं तात्पर्यग्राहकम् । बहुव्रीहावप्येकम् । तत्र हि चित्रगुपदादौ यथेकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः । यदि त्येकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदस्य वानरारोहणकर्मणि लक्षणा, आरूढपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । तस्युरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा । तथाहि । राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नान्वयो निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा

१ द्विरेफो रीतीत्यत्र द्विरेफादिपदे रेफद्वयस्य संबन्धः भ्रमर इति पदे ज्ञायते । तस्य च संबन्धः मधुपजन्तुविशेषे ज्ञायते । तेनात्र स्ववाच्यरेफद्वयपदितपदशाब्दस्वरूपः परंपरासंबन्धः । २ परंतु लाक्षणिकं पदं नातुभावकम्—शाब्दबोधजनकं न भवति किंतु लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे पदान्तरम्—गोपादिपदान्तरं कारणम् । शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन य इतरपदस्य गद्गादिपदार्थः—तीरादिस्थः—तेन सहान्वितो यः स्वस्य—गोपादिपदस्य—शक्यार्थः—गोपाद्यप्यस्तद्विषयशाब्दबोधं प्रति गोपादिपदानां सामर्थ्याविधारणात् । ३ यथेति । नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणया स्वीकृतापामनि गम्भीरापदस्यान्यपन्तु नदीरूपार्थेन सहाभेदः । अर्थात् नदीपदबोधो यो नदीतीररूपः पदार्थस्तत्संबन्धो यो नदीरूपोर्भेदेनसहाभेदान्वयः । संबन्ध मुदहृतमित्यत्र तथान्वयस्य दृष्टत्वात् । अत्र एव 'पदार्थः पदार्थान्नेति नतु पदार्थेकदेनेन' इति नियमस्तप्यते ।

राजा पुंस्य इत्यत्रापि तथान्वयत्रयः स्यात् । घटो न पटः इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निशतातिरिक्तेति । नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंरन्धेनान्वयाच्चेदेनेति । न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्पमिति वाच्यम्, अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात् । तस्मात्तजसदादौ राजसंबन्धिनि लक्षणा । तस्य च पुरुषेण सहाभेदान्वयः । द्वन्द्वे तु, घवखडिरी छिन्धी-त्यादौ घवः खडिरश्च विभक्त्यर्थद्विन्वपकारेण युज्यते । तत्र न लक्षणा । नै च साहित्यं लक्षणमिति वाच्यं, साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । नै च क्रियान्वयित्तरूप साहित्यमस्तीति वाच्यं, क्रियाभेदेऽपि घवखडिगे घट्य छिन्धीत्यादौ तदर्शनात्साहित्य स्थाननुभवाच्च । अन एव राजपुरोहितौ सायुज्यनामौ यजेता-मित्यत्र लक्षणाभावाद्द्वन्द्व आश्रीयते तस्मात्साहित्यं नार्थः किंतु वास्तवभेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः । नै च नीलपटयोरभेद इत्यादौ क्यमिति वाच्यं, तत्र नीलपटस्य नीलत्वे घटपटस्य घटत्वे लक्षणा, अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात् । समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयते इत्युच्यते तदाऽहिनकृत्मित्यादौ परपदेऽहिनकृत्समाहारे लक्षणा पूर्वपद तु तात्पर्यग्राहकम् । न च भेरीमृदङ्ग वादयेत्यत्र क्य समाहारस्यान्वय, अपेक्षानुद्धि-विशेषरूपस्य तस्य वादनासंभवादिति वाच्यं, परंपरासंरन्धेन

१ नचति । घटपटित्तरिपुंसयुक्तौ घटपटित्तरिपुंसयुक्तौ साहित्यं तदाभव यदि तदित्येदस्य लक्षणा स्वीक्रियते तदा का हात्रिरिति शब्दोत्तराण्य । समाधानम् । हिमनिष्पत्तिरिति साहित्यमपि द्वन्द्वसंज्ञा लक्षणा । २ न चकति । साहित्यरूपसाहित्यमात्रमपि एकक्रियान्वयित्तरूपसाहित्यमत्रापि न वाचिन कित्त्वम् । ३ साहित्यं न कस्यापि पदस्यापि । किंतु पदार्थद्वयस्य यत्र वास्तवो भेदस्तत्र द्वन्द्वः । ४ नचति । यत्र वास्तवो भेदस्तत्र द्वन्द्व इत्यत्र नियम स्वीक्रियते यत्र वास्तवो भेदस्तत्र द्वन्द्व इति भावः । ५ अहिनकृत्मित्यत्र परपद ननु लक्षणा अहिनकृत्समाहारस्य लक्षणा-पूर्वपद अहिनकृत् तात्पर्यग्राहकम् ।

तदन्वयात् । एवं पञ्चमूलीत्यादावपि परे तु अहिनकुलमित्यादौ
 अहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः, समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं
 नर्पुसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैकत्रयनम-
 साञ्चित्याहुः । पितरोऽशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः
 अशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ
 तु न लक्षणा, घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसंभवात् । कर्मधा-
 रणस्यले तु, नीलोत्पलमित्यादावभेदसंबन्धेन नीलपदार्थे उत्पल-
 पदार्थे प्रकारः तत्र च न लक्षणा, अत एव निपादस्पर्धति याजये-
 दित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः, किंतु कर्मधारयो लक्षणाभावात् ।
 न च निपादस्य संकरजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद्याजनासंभव
 इति वाच्यं, निपादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनात् । लीघयेन
 मुख्यार्थस्यान्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतयाऽदो-
 पत्वादिति । उपकुम्भमर्थेपिष्णलीत्यादौ परपदे तत्संबन्धिनि
 लक्षणा पूर्वपदार्थप्रधानतया चाम्बपबोध इति । इत्थं च समाप्ते
 न कापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति ।

१ एवमि-अभिधाताख्यसंयोगवच्छिन्नक्रिया वादनपदार्थं-तस्यापेन्द्रावुदि-
 विनेपरूपममाहारेऽसंभवस्तथापि स्वाश्रयवृत्तित्वरूपपरंपरासंबन्धेन वादनक्रि-
 यायाः समाहारोऽत्रयः । अत्र स्वशब्देन अपेन्द्रावुदिविशेषरूपममाहारे पृथक्ते
 तस्य-आश्रयो विषयनासंबन्धेन भेदीष्टद्वादि तद्वृत्तित्वं वादनरूपक्रियायाः-इति
 भावार्थः । २ पञ्चमूलीत्यत्र द्विवर्धत्तमाहारस्यले-इतरपदस्य समाहारे लक्षणा
 पूर्वपदे तात्पर्यप्राप्तमित्यर्थः । ३ अभिवक्तार्थिकाम्बु-अहिनकुलमित्यत्र अहि-
 नकुल-इति द्वयोर्भौवः समाहारस्य न । एकत्रयनबोधितैकत्वसंख्यायाः प्रत्येक-
 मन्वयः । ४ तदनुपपत्त्या-इतरपदे लक्षणा पूर्वपदे तात्पर्यप्राप्तमित्युक्तं पूर्वम् ।
 ५ तत्पुरुषसमाप्ते दूषणं शंक्ते न चेति । निपादस्पर्धति याजयेत्-इति विधि-
 वाच्यस्यैव निपादानां विद्याप्रयोजनत्वमपि वक्ष्यते । ६ नच निपादानां विधा-
 वल्लने तत्र गौरवमित्यत्र आह जायतेनेति । कर्मधारयत्वसासङ्गता प्रथमं
 मुख्यार्थेन सदान्वयः पश्चात् तदनुपपत्त्या निपादानां विधाकल्पनेपि फलमुखगौर-
 वस्यादौपत्यात् । ७ कुम्भसंबन्धमिदं समीपम्, तथा पिष्णलीसंबन्धमिदमहंम्
 इत्याकारः पूर्वपदार्थप्रधानः आदबोधो भवतीत्यर्थः ।

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षा तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥
कारणं संनिधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।

आसत्तिरित्यादि । आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् । तत्रासत्तिपदार्थमाह । संनिधानं त्विति । यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणम् । तेन 'गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेन' इत्यादौ न शाब्दबोधः । 'नीलो घटो द्रव्यं पटः' इत्यादौ वासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः । ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्याद्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेन तदुत्तरपदस्मरणासंभव इति चेन्न, प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्वरमस्य तावत्पदविषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः । नानासंस्कारैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि संभवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णैरेकपदस्मरणम् । परंतु तावत्पदार्थानां स्मरणादेरुद्भव खले कपोतन्यायेन तावत्पदार्थानां क्रियारूपभावैरान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति कैचित् ।

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥

अपरे तु । यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥

१ तेनेति । 'गिरिः-अग्निमान्-सुख देवदत्तेन' इत्येवं यदि रथाप्यते तदाऽव्यवधानाच्छाब्दबोधः । परंतु तथा म न्यापितमत एव न शाब्दबोधः । २ अत्र वीर्यपदार्थस्य पटपदार्थेन महान्वयबोधे वस्तुमत्तात्पर्यं परंतु मध्ये घटपदस्य विद्यमानत्वादासत्तिर्नास्ति-अत एव समानीलपदस्य घटपदेन सहान्वयाप्रीत्याभिप्रेते घट इति शाब्दबोधेऽपि न क्षतिः । आसत्तिभ्रमे शाब्दबोधाभ्रमेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । ३ यथा युगपद्वदवष्टमयोग, पटचतुष्टययोगश्च तत्र 'इदो घटपटौ' इत्याकारकमेव प्रत्यक्षं भवति तथा नानासंस्कारैरेकस्मरणभ्यामव्यवधानैर्मिष्यतीति ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥

तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महा-
वाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटोऽपि
निरस्तः । तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरपत्रणोपलंभेन तद्व्यञ्जकेनैवोप-
पत्तेरिति । इदं तु बोध्यम् । यत्र द्वारमित्युक्तं तत्र पिबेहीत्यादि-
पदस्य ज्ञानादेव बोधो न तु पिबानादिरूपार्थज्ञानात् । पदजन्य-
पदार्थोपस्थितेस्तच्छब्दबोधे हेतुत्वात् । किञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन
तेनैव सह साकाङ्क्षत्वात् । तेन क्रियापदं विना कथं शाब्दबोधः
स्यात् । तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना
चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः ।

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च
बद्धिना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः । नन्येतस्या योग्यताया ज्ञानं
शाब्दबोधात्मानसर्वत्र न संभवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न,
तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित्संशयरूपस्य, क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य संभवात् । नव्यास्तु, योग्यताया ज्ञानं न शाब्द-
ज्ञाने कारणम् । बद्धिना सिञ्चतीत्यादौ सेके बद्धिकरणत्वाभावरू-
पाज्योग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः । तदेवावनिश्चयस्य
लौकिकसंनिरुपाजन्यदोषविशेषाज्जन्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धन-

च्छान्दबोधे प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् । योग्यताज्ञानविलम्बाच्च
शान्दबोधविन्म्वोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

आकाङ्क्षां निर्वक्ति—

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥८४॥

येन पदेन विना यत्पदस्याननुभावनुभावकत्वं तेन पदेन सह
तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनय-
तीति तेन तस्याकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां संनिधान-
मासाच्या चरितार्थम् । परंतु घटकर्मताबोधं मति घटपदोत्तरद्वितीया-
रूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ
न शान्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽप्यसार्थतामित्यादौ
तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात्तेनैव सहान्वयबोधः ।
पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव । तात्पर्यं
निर्वक्ति । वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात्तदा
'सिद्धमानस' इत्यादौ कचिदश्वस्य कचिद्व्रणस्य बोधो न स्यात्

तदभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । वह्निना मिश्रतीत्यत्र सेवे वद्विकरणत्वा
भावरूपयोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धात् ।

१ क्रियाकारकादिवदानामनुपसधानरूपत्वेनिष्पत्तयस्य एव पूर्वोक्तान्ते सत्ता
सादेव जानस्तस्मात्तेषां वृथगाकाङ्क्षाया कारणत्रयव्युत्पत्तौ तथापि प्रत्यये प्रह-
र्युत्तरस्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानस्यासत्त्वात्प्रतापेत्वादाकाङ्क्षाज्ञानमपि वृथह कारणम् ।
यथा घटनिष्ठकर्मताबोधं प्रति(घट) पदस्यप्रद्वितीयाविविक्तिकाकाङ्क्षा-
ज्ञान कारण, तथाच घट कर्मत्वमानयनं इति, इत्यादिवाक्यस्थाने 'घटमानस'
इत्यादिसाकाङ्क्षायासादेव शान्दबोधो न भवति । २ अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो
असार्थताम् इत्यादासुमयविकाङ्क्षावति वाक्य वक्तुः तात्पर्यबोधेन शान्दबोधो
भवति । अत्र राज्ञ इति संबन्धविज्ञानबोधेच्छरपरी-उभयत्रान्वेयमुच्यते । यदि पुत्रे
द्वयप. स्यात्तदा—अथ राज्ञ पुत्र भावनि अत्र पुरुष जनसमुदाय अवसार्थताम्-
यदि वृत्तेऽयं तदा राज्ञ पुरुष अत्यादि अये पुत्र—अपसार्थतामिति बोध ।

न च तात्पर्यप्राद्वृत्तप्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं, तेषामननुगमात् । तात्पर्यज्ञानमनस्त्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात्कारणमस्तु । इत्थं च वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यं, सर्गादावध्यापकाभावात् । न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यं, प्रलयस्यागमेण प्रतिपाद्यत्वात् । इत्थं च शुरुवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञान कारणम् । विसर्वादिशुरुवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञान कारणम् । अन्ये तु नानार्थादौ कचिदेव तात्पर्यज्ञान कारणम् । तथा च शुरुवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः । वेदे त्वनादिमीमासापरिशोधितकरेवार्थावधारणमित्याहुः ॥ ८४ ॥

इति श्रीविश्वनाथशास्त्रिणात्मब्रह्मवाक्यपरिचितायां सिद्धान्त

सुखात्म्यां शब्दब्रह्मण्ड समाप्तम् ॥

पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद्बुद्धेर्द्विविध्यमुक्तम् । तत्रानुभवमकारा दर्शिताः, सुगमतया स्मरणं न दर्शितम् । तत्र हि पूर्वानुभव कारणम् । अत्र केचित् । अनुभवत्वेन न कारणत्व किंतु ज्ञानत्वेनैव । अन्यथा सकृदनुभवस्थले स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात्समानप्रकारस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तर जन्यत इत्याहुस्तत्र । यत्र समूहात्मनोत्तरं घटपटादीनां त्रयेण स्मरणमजनिष्ट, सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत्तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात्कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्व वाच्यम् । तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । न च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यं, शक्तिव्युद्बोधसमवधानस्य दाढ्यव्यवहारत्वात् । नै च

१ नचति । मन्मता स्मृतिव्यापकित्वात् प्रति अनुभवत्वेन कारणता मन्मते मया च जन्तत्वेनेति विविगमनादिरहात् ज्ञानत्वेन कारणतायां स्वीकारेण च ।

विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यं, विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात् । कथमे-
न्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् । न
चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाच्चभिचारसंशय इति
वाच्यम्, अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पेनापेक्षया लाघवेन चरमस्मर-
णस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् । इति
स्मृतिप्रक्रिया ।

इदानीं क्रमभासं मनो निरूपयितुमाह—

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥ ८५ ॥

एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । तथाहि सुखसाक्षात्कारः सक्र-
रणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवत् । इत्यनुमानेन
मनसः करणत्वसिद्धिः । न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि कर-
णान्तराणि स्युरिति वाच्यं, लाघवादेकस्यैव तादृशसकृन्वसाक्षा-
त्कारकरणतया सिद्धेः । एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगा-
श्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या । तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह ।

इति । समाधानम् । यदि विशेषधर्मेण कार्यकारणभावस्य व्यभिचारो न
ज्ञापते तदा सामान्यधर्मेण कार्यकारणभावस्य कल्पनाद्बन्धिता । प्रकृते अउ-
भवत्वरूपो विशेषधर्मः स च प्रत्ययादिवत्तुल्यैव तिष्ठति । ज्ञानत्वरूपसामान्य-
धर्मस्तु स्मृत्यवयवमवधारणमाधारण ।

१ कथमन्यथेति । यदि सामान्यधर्मेणैव कारणता मन्यते तदा घटादिकार्यं
प्रति दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेनापि कारणता मन्तव्या स्यात्—अथ भाव—यत्पि
दण्डे दण्डस्य द्रव्यत्वमुपय विचते तथाच द्रव्यत्वेनापि कारणत्व मन्यन्त्ये तद्य न
स्वीहृत् । २ अन्विमस्मरणान् प्राप् मध्येभवानां स्मरणानामपि सम्कारनाशक-
त्वशक्ता स्यादेवं च मध्यव्यातिस्मरणेन सम्कारनाशस्य सिद्धे स्मृतित्वावच्छिन्न
प्रति अद्रव्यत्वेन कार्यकारणभावस्यापि द्यभिचाररूपः संदेह अग आह—
अन्यतेति । ३ मनस तिष्ठिरिति । अत्रेदमनुमानम्—क्षणदु लाघवमशयिकारण
सदोष प्रतिपेक्षितेन क्वचिदाभित, मुख्यमवन्वन्त्यात् समवायान् ।

अर्थोपपत्त्यादिति । ज्ञानानां चाक्षुषरोसनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसंनिधाने यत्संबन्धादेकनेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते यत्संबन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तन्मनसो विभुत्वे चासंनिधानं न संभवतीति न विभु मनः । न च तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यं, तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः । न च दीर्घशङ्कलीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यं, मनसोऽतिलाघवाच्चरया नानेन्द्रियसंबन्धान्नानाज्ञानोत्पत्तेः । उत्प्लेशतपत्रमेदादिवद्यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । न च मनसः संकोचविकाशशालित्वाद्भयोपपत्तिरस्त्विति वाच्यं, नानावपवतन्नाशादिकल्पने गौरवाच्छयवाञ्छिरवधवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ ८५ ॥

॥ इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः ॥

द्रव्यं निरूप्य गुणान्निरूपयति—

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ।

गुणत्वनातो किं मानमिति चेत्, इदम् । द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किंचिद्दर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असंभवात् । नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनान्तिरिक्तदेशवृत्तित्वात् । अतश्चतुर्विंशत्पनुगतं किंचिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति सिद्धम् । द्रव्याश्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेस्त्वयापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ता-

१ दृष्टसामग्र्यां विषयावस्थां यद्यद्विद्यमानेन चार्थविलम्बः अङ्गीक्रियते तदा चक्षुरादीन्द्रियाणां किं प्रयोजनं सर्वत्रादृष्टकल्पनेनैव निर्वाहत् । २ यथा वपुःशतपत्राणां सुध्वा भेदनं क्रमेणैव परंतु वैद्येण प्रतीयते—एकत्रालावच्छेदेन भेदनं जातमिति । तथा शानेन्द्रिये—अल्पताव्यवहितकालोत्पत्तिरुत्पत्त्यवस्थापेण यौगपद्यप्रतीति—वस्तुनो नेत्रि भावः । ३ द्रव्यस्वनिष्क्रियता या गुणनिष्क्रिया व्यापकता तादृशव्यापकतावच्छेदिका । सत्ताभिन्ना गुणत्वरूपा जातिस्तादृशजातिवर्धं गुणेषु इति सूत्रार्थः ।

भिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छे-
दकं तद्वत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्याप-
कतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् । द्रव्यत्वत्वं सामान्य-
त्वादिकं वा न जातिरिति तद्युदासः । निर्गुणा इति । यद्यपि
निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वं च
सति निर्गुणत्वं बोध्यम् । जाल्यादीनां न सामान्यवत्त्वं, कर्मणो न
कर्मान्यत्वं, द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः । निष्क्रिया
इति स्वरूपरूपनं न तु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः ।

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥

द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च मता मूर्तगुणा अमी ।

मूर्तगुणा इति । अत्र वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः ।
अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वम् । एवमग्रेऽपि ।
धर्माधर्मो भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥
एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।

अमूर्तगुणा इति । मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः ।

संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः ॥ ८८ ॥

उभयेषामिति । मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ ८६-८८ ॥

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।

१ द्रव्यस्वरूप कर्मस्वरूपो वा धर्मं द्रव्यत्वनिरूपितव्यापकतावच्छेदको न भवति ।
यदि सर्वद्रव्येषु द्रव्यं वा कर्मं तिष्ठेत् तदा द्रव्यत्वनिरूपितव्यापकता तत्र द्रव्येषु वा
कर्मेषु समागता इत्या च तत्र विद्यमानो द्रव्यस्वरूपो वा कर्मस्वरूपो वा धर्मोऽपि
व्यापकतावच्छेदको भवितुमर्हति परंतु—आकाशादिपञ्चकेषु किमपि द्रव्यान्तरं तम-
वापनंबन्धेन न तिष्ठति—एवमाकाशादिषु कर्मापि न तिष्ठति तस्याद् द्रव्यस्वरूपो
धर्मं कर्मस्वरूपो धर्मं—द्रव्यत्वनिरूपितव्यापकतावच्छेदको न भवति । द्रव्यत्वे
विद्यमानो द्रव्यस्वरूपो धर्मं—सामान्ये विद्यमान, सामान्यस्वरूपो धर्मं—जानि-
क्यो नाग्निं किं तु—स्वाधिक्य—तस्माद्दृष्टे जातिपरनिवेगेन द्रव्योत्तरणं जातम् ।

द्विपृथक्त्वादयस्तद्भेदेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥

अनेकाश्रिता इति । संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि ।
त्रित्वचतुष्पादिकं त्रिचतुरादिद्विवृत्तीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥

अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।

रूपरसगन्धस्पर्शं त्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुः-
खेच्छाद्वेषमयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः ।

बुद्ध्यादिपटुं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ ९० ॥

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ।

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषमयत्ना इत्यर्थः । स्पर्शान्ताः रूपरसगन्ध-
स्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् । वैशेषिका इति । विशेषा एव वैशे-
षिकाः । स्वार्थे षक् । विशेषगुणा इत्यर्थः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवः सांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ।

संख्यादिरिति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-
परत्वानीत्यर्थः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः—

द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा त्वनाऽपि ग्रहणयोग्यत्वात् ।

अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ।

बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः—

१ विविधगुणत्व नाम द्रव्यविभागोपाधिद्वयसमावाधिपरत्वादिनिर्देशकमाहृति-
जातिपरत्वम् । द्रव्यस्य विभाजनमुपाधिद्वय प्रथिवीत्वजलत्वादिति तत्समावाधिपरत्वं
संयोगसंख्यादिसंज्ञादिति विद्यमाना तथा द्रव्यस्य भेदोत्पन्नविद्यमाना वा रूपादिभ-
तिपद्युणेषु विद्यमाना जातिरतादृशकालित्वत्वं पूर्वोक्तविशेषगुणेष्वनुगतमित्यर्थः ।

वाच्येति । रूपादीनां चक्षुरादिभावत्वात् ।

युक्त्वाद्दृष्टभावेनाः ॥ ९३ ॥

अतीन्द्रिया विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

विभूनामिति । बुद्धिमुखदुःखेन्द्रोद्देश्यमयत्नवर्माधर्मभावना-
शब्दा इत्यर्थः । अकारणेति कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते
ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते । बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा
आत्मादेः कारणाभावात् ॥ ९०-९४ ॥

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ।

स्नेहवेगयुक्त्वेकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९५ ॥

स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

अपाकजास्थिति । पारुजरूपादीनां कारणगुणपूर्वरूपा-
भावात् अपाकजा इत्युक्तम् । तथाविधमपारुजम् । तथैकत्वमपि
बोध्यम् । स्पष्टम् ।

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चेते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥

कर्मजाइति । यद्यपि कर्मजत्वं न सावर्भ्यं यद्यदावतिव्यासेः,
संयोगजसंयोगेऽप्यप्येव । तथापि कर्मजवृत्तिगुणत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वे बोध्यम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वं स्नेहशब्दके ।

भवेदसमवायित्वं-

स्पर्शान्तेति । [स्पर्शोऽन्यनुष्णो माद्यः ।] एतद्व्यत्ययमित्यत्र
त्वान्ययस्य मन्येकमन्वयादेरन्वं पृथक्त्वं च भावम् । पृथक्त्वपदेन
त्रैकपृथक्त्वं विवक्षितम् । भवेदसमवायित्वमिति । यथादि-
स्परसमन्वयस्यार्थाः कथान्तादिरूपरसगन्धस्पर्शोभ्यो भवन्ति । एवं

कपालादिपरिमाणदीनां यत्रादिपरिमाणायसमवायिकारणत्वम् ।
शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वम् । एवं स्थिति-
स्यापैककपृथक्त्वयोरपि हेयम् ।

—अथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वम्—

निमित्तत्वमिति । बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः ।

—उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।

वेगोऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्याद्

द्विधैवेति । असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च ।
तथाहि । उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं पाकञ्च निमि-
त्तम् । गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणं प्रतिघाते निमित्तम् ।
वेगो वेगस्पर्शानयोरसमवायी अभिघाते निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्व-
स्पर्शानयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम् । भेरीदण्डसंयोगः शब्दे
निमित्तम् । भेषाकाशसंयोगोऽसमवायी । वंशदलद्वयविभागः शब्दे
निमित्तम् । वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति ।

अथ प्रादेशिको भवेत् ।

वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

प्रादेशिकोऽप्याप्यवृत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।

चक्षुषः सहकारि स्याच्छ्रुत्वादिकमनेकधा ॥ १०० ॥

चक्षुरिति । रूपत्वनातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । रूपशब्दोऽस्मिन्नि
प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगस्तथापि नीलर्षातादिष्व-
नुगतनातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव । रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो

वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव । एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् । नै चैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वाग्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यं, नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरूपादविनाशशालितया नानात्वात् । अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलमापद्येत । नै च नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यं, प्रतीत्या समवायानुल्लेखात् । न च स एवायं नील इति प्रत्ययाल्लाघवाच्चैत्रयमिति वाच्यं, प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयकत्वात् । सैवैयं गुर्जरीतिवत् । लाघवं तु प्रत्यक्षवाधितम् । अन्यथा घटादीनामप्यैक्यमसङ्गात् । उत्पादविनाशबुद्धेः समवायावलम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम् । चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । द्रव्यादेरिति । उपलम्भकमुपलब्धिकारणम् । इदमेव चिद्वृणोति । चक्षुष इति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम् । शुक्लादिकमनेकधेति । तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशर्करादिभेदादनेकरूपकारक भवति । ननु कथं कर्षुरपतिरिक्तरूपं भवति । इत्थं नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न तावन्नौरूपोऽप्रत्यक्षमसङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्ति नीलादिरूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिमसङ्गात् । नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् । तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते । अत एवैकं चित्रमित्यनुभवोऽपि । नानारूपकल्पने गौरवात् । इत्थं च नीलादीनां पीताचारम्भे प्रतिबन्धकत्वमल्पनादव-

१ नचेति । " भीमो नष्टो रक्त उत्पन्न " इति प्रत्ययश्च नीलसमवायनाश रक्तसमवायोत्पत्तिश्च आत्रगाहते न तु नीलनाशरक्तोत्पत्तौ तथाच नीलपीतादिभ्यस्त्रिभूतानास्वरूपमन्यद्विभक्तिमिति भावः । २ इत्थं चेति । इत्युत्पद्येन चित्ररूपमित्यौ चेत्यर्थः । ३ प्रतिबन्धकत्वरूपनादिति । समवायेन नील प्रति स्वसमवायिसमवे

यविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पशोऽपि व्याख्यातः । रसा-
दिकमपि नाव्याप्यवृत्तिर्कितु नानाजातीपरसंबन्धवयवैरारब्धेऽव्य-
विनि रसाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र रसनयाज्वपरस एव गृह्यते,
रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावात्, अवयविनो नीर-
सत्त्वेऽपि क्षतेरभावात् । नव्यास्तु, तत्रान्याप्यवृत्त्यैव नानारूपं,
नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । अत एव—

लोहितो यस्तु वर्णेन मृत्ते पुच्छे च पाण्डुरः ।

श्वेतः सुरविपाणान्यां स नीलो वृष उच्यते ।

इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । न च व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीययो-
र्द्वयोर्विरोधः, मानाभावात् । न च लायवादेकं रूपम्, अनुभवेवि-
रोधात् । अन्यथा घटादेरपि लायवादैक्यं स्यात् । एतेन स्पशादि-
कमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ १०० ॥

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् ।

जलादीति । जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम् ।
पृथिवीपरमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । नहि
घटस्य पाकानन्तरं तदवयवोऽप्यहं उपलभ्यते । नहि रक्तकपालस्य
कपालिका नीलावयवा भवति । एवंक्रमेण परमाणवपि पाक-
सिद्धेः । अन्यजलनेजःपरमाणुरूपमिदं रूपं सहेतुकं जन्यम् ।

रसं निरूपयति—

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिस्नेकधा ॥ १०१ ॥

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।

मत्संबन्धेन बीजाभिरिच्छकत्वेन पीतत्वं प्रति पीतानिच्छकत्वेन प्रति-
बन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकत्वरनादुपपा मन्नाकारादिकत्वा-
त्तथाकारण्ये घटे बीजत्वात्तथाकारण्येन पीतानिच्छकत्वेनैवं रसज्ञायादि भावः ।

१ रूपमिति । किं रूपमिति । २ “ अयं बीजविरातात्संबन्धोऽपि ”
इत्यत्रमहर्षिगीर्णवर्णः । ३ ननु घटावयवोऽप्यहं पात्रो ननु परमाणवत्
भाव इति संशयः ।

रसस्त्विति । सहकारीति । रासनज्ञाने रसः कारण-
मित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्योऽन्यः सर्वोऽपि
रसोऽनित्य इत्यर्थः ।

गन्धं निरूपयति—

घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

घ्राणग्राह्य इति । उपकारक इति । घ्राणजन्यज्ञाने कारण-
मित्यर्थः । सर्वो गन्धोऽनित्य एव ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः ।

स्पर्शं निरूपयति—

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ १०३ ॥

स्पर्श इति । उपकारक इति । स्पर्शनमत्यक्षे स्पर्शः कारण-
मित्यर्थः ॥ १०३ ॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ।

कठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४ ॥

अनुष्णाशीतेति । पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः ।
जले शीतः । तेजस्युष्णः । कठिन्येति । कठिनमुद्वृषारस्पर्शां
पृथिव्यामपेत्यर्थः । कठिनत्वादिकं तु न संयोगगतो जाति-
मिशेषः, चक्षुर्प्रायत्वापत्तेः । पूर्ववदिति । जलतेजोरापृषरमाशुस्पर्शां
नित्यास्तद्विभ्रास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥

एतेषामिति । एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानां नान्यथेति ।
पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपराट्तिरग्रिमयोगादुपलभ्यते । नहि

१ न संयोगगत इति । कठिनः संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनगण्येवैवम्-
प्रतिषेधोऽस्ति नान्यथा इति भावः ।

शतधापि धर्मायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते । नीरे सौरभमौष्ण्यं
 चान्द्रयव्यतिरेकाभ्यामौषाधिकमेवेति निर्णयते । पवनपृथिव्योः
 शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणायेव रूपा-
 दीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति । तेषामयमाशयः । अवयवि-
 नाञ्जष्ट्येष्ववयवेषु पाको न संभवति परंतु वह्निसंयोगेनावयवेषु
 विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः । पुनश्च पकपरमाणुसंयोगाद्द्वय-
 णुकादिक्रमेण पुनर्महावयवपर्यन्तमुत्पत्तिः । तेजसामतिशयितयेग-
 चान्द्रसूर्यव्यूहनाशो दृष्टिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति । अत्र द्युशुकादि-
 विनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति
 शिष्यमुद्भिर्वैशद्यार्थं ज्ञगप्रक्रिया । तत्र विभागनविभागानङ्गीकारे
 नवज्ञाना तद्दङ्गीकारं तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् ।
 निरपेक्षस्य तत्रैव कर्मत्वं स्यात् । संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं
 कर्मेति वैशेषिकमूत्रम् । स्वोत्तरोत्पन्नभावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः ।
 अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः
 स्यात् । तत्र यदि द्रव्यारम्भरूतसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य
 विभागजविभागः स्यात्तदा दशज्ञाना । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालम-
 पेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदा दशज्ञाना । तथा हि अथ नव-
 ज्ञाना । बहिसंयोगात्परमाणौ कर्म । ततः परमान्त्वन्तरेण विभागः ।
 तत आरम्भरूतसंयोगनाशः । ततो द्युशुकनाशः । १ । ततः परमाणौ
 द्रव्यामादिनाशः । २ । ततो रक्षाद्युत्पत्तिः । ३ । ततो द्रव्यारम्भांशु-
 गुणा क्रिया । ४ । ततो विभागः । ५ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ६ ।

१. रूपादीनां पाक इति । रूपादीनां पराश्रितिरित्यर्थः । २. पाको न कर्मवर्तमानि
 रूपादिरराश्रितिकल्पनसंयोगो न कर्मवर्तनीयार्थः । अत्रादिरराश्रितिकं
 कर्मवर्तनीयं भावत् । अत्रादिनाथं प्रति साधारणपरमाणुकारणस्यैव साधारणप्रेरेण
 तेजसंयोगस्य हेतुत्ववयवविनाशकमेवैवसंयोगे तु तस्य अवयविति अत्रादिवाचो
 न किञ्चन तदन्तोः साधारणप्रेरेण तेजसंयोगात्साधारणिति भावः ।
 ३. ननः परमाणौ द्रव्यामादिनाथ इति । परमाणुगतकल्पनायं प्रति द्युशुकात्मक-
 दाशय प्रतिवचनमप्या तादृशं द्रव्यामात्साधारणव्यतिरिति भावः ।

तत आरम्भकसंयोगः । ७ । ततो व्युत्पत्तिः । ८ । ततो रक्ता-
द्युत्पत्तिः । ९ । ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ
द्रव्यारम्भानुगुणाः क्रियास्त्विति चेन्न, अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म
तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावा-
त्कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेर्निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुप-
पत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः
स्यादिति चेन्न, पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात् । इति
नवक्षणा । अथ दशक्षणा । सा च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं
कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथा हि । वह्नि-
संयोगाद्दृश्यकार्मके परमाणौ कर्म । ततो विभागः । तत आर-
म्भकसंयोगनाशः । ततो व्युत्पत्तिनाशविभागजविभागौ । १ । ततः
श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ । २ । ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ । ३ ।
ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः । ४ । ततोऽष्टवदात्म-
संयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया । ५ । ततो विभागः । ६ । ततः
पूर्वसंयोगनाशः । ७ । तत आरम्भकसंयोगः । ८ । ततो व्युत्पत्ति-
ः । ९ । ततो रक्तोत्पत्तिः । १० । अथैकादशक्षणा । वह्नि-
संयोगात्परमाणौ कर्म । ततो विभागः । ततो द्रव्यारम्भकसंयोग-
नाशः । ततो व्युत्पत्तिनाशः । १ । ततो व्युत्पत्तिनाशविशिष्टं कालम-
पेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशौ । २ । ततः पूर्वसंयोगनाश-
रक्तोत्पत्तिः । ३ । तत्र उत्तरसंयोगः । ४ । ततो वह्निनोदनजन्य-
परमाणुकर्मनाशः । ५ । ततोऽष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा
क्रिया । ६ । ततो विभागः । ७ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ८ ।
ततो द्रव्यारम्भकउत्तरसंयोगः । ९ । ततो व्युत्पत्तिः । १० ।
ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ११ । इति । मध्येमन्द्रवदेरस्मादग्निसंयो-

१ अथ च एकादशसंयोगो व्युत्पत्तिनाशकः न एव श्यामनाशे रक्तोत्पत्तेः च हेतु-
रिति केचिद्विचक्षणं पुनरस्मात्परमसंयोगादिति भाष्येति चेन्न कारिकावलीविविधे-
रशाह मध्यमकर्मवदिति । अथ च आरम्भकसंयोगो अग्निसंयोगो मध्यमकर्मवदिति ।

गान्ध्वं रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याधेरस्थिरत्वात् । किञ्च
 नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नौरूपश्चिरं
 परमाणुः स्यात् । उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निनाशे
 रक्ततरता न स्यात् । अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्पञ्चमादि-
 क्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथाहि । एकत्र परमाणौ कर्म । ततो
 विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । ततस्तु
 व्यणुकनाशः । परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः कालः । १ ।
 ततः श्यामादिनाशः । विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः । २ ।
 ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगश्चेत्येकः कालः । ३ । अथ व्यणु-
 कोत्पत्तिः । ४ । ततो रक्तोत्पत्तिरिति । ५ । पञ्चक्षणा । द्रव्य-
 नाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्पष्टे गुणोत्पत्तिः । तथा
 हि । परमाणुर्कर्मणा परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भकसंयोग-
 नाशः । अथ व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । १ । अथ श्यामादि-
 नाशः । परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभागः । २ । ततो रक्तोत्पत्तिः
 परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च । ३ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः । ४ ।
 ततो व्यणुकोत्पत्तिः । ५ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति । ६ । पदक्षणा ।
 एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरेण कर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा । तथा
 हि । परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागः । तत आरम्भक-
 संयोगनाशः । ततो व्यणुकनाशः । १ । ततः श्यामादिनाशपरमाण्व-
 न्तरकर्मणी । २ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च । ३ ।

यावच्छब्दानां स्वपूर्वशब्दानां प्रति स्वीतद्व्यञ्जोत्पत्ति प्रति च कारणता तर्क-
 त्यर्थः । एकस्मादिति-व्यणुकनाशकार्कस्मादित्यर्थः ।

१ रक्ततरता न स्यादिति । अयं भावः रूपनाशकतावच्छेदकं विद्यमानाग्नि-
 योगत्वं तरेण यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदा कापंतावच्छेदकमपि सामान्यतः पृथ्वी-
 पद्मशुक्लत्वं स्वया वाच्यं तथा सति अचिद्रक्ततरता अथिच रक्ततमता परमाणौ
 न स्यात् कापंकेविभ्यस्य कारणतावच्छेदकमेवैवापीतत्वादिति । ३ अथ परमा-
 वन्तर इति । व्यणुकनाशकद्रियारतरमाशुभित्तमद्युत्पादनात्तरकर्मकारणभा-
 वित्यर्थः । ३ कर्मचिन्तनादिति । व्यणुकारम्भकसंयोगनाशानुत्पत्तिक्षणे व्यणुका-
 न्तरारम्भककर्मचिन्तनादित्यर्थः ।

ततः परमाष्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः । ४ । ततः परमाष्वन्तरेण
 संयोगः । ५ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । ६ । ततो रक्तोत्पत्तिः । ७ ।
 इति सप्ततन्त्राणा । एवं रक्तोत्पत्तिसप्तकालं परमाष्वन्तरे कर्मचिन्त-
 नादष्टतन्त्राणा । तथाहि । परमाणौ कर्म । ततः परमाष्वन्तरविभागः ।
 तत्र आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः । १ । ततः श्याम-
 नाशः । २ । ततो रक्तोत्पत्तिपरमाष्वन्तरकर्मणी । ३ । ततः परमा-
 ष्वन्तरकर्मजविभागः । ४ । ततः परमाष्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशः । ५ ।
 ततः परमाष्वन्तरसंयोगः । ६ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । ७ । अथ
 रक्तोत्पत्तिरित्यष्टतन्त्राणा ॥ १०५ ॥

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते ।

नैयायिकानामिति । नैयायिकानां मते द्व्यणुकादाववय-
 विन्यपि पाको भवति । तेषामयमाशयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वा-
 द्द्वेः सूक्ष्माद्यवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्वव्यवस्थेष्वपि पाको न विशुद्धयते ।
 अनन्तावयवितन्नाशकल्पने गौरवात् । इत्थं च सोऽयं घट इत्यादि-
 भैत्यभिज्ञाऽपि संगच्छते । यत्र तु न मत्पभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि
 स्वीक्रियत इति ।

संख्यां निरूपयितुमाह—

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥ १०६ ॥

गणनेति । गणनाव्यवहारासाधारणकारणं संख्येत्यर्थः । १०६ ।

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।

द्वित्वादयः परार्थान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥ १०७ ॥

नित्येष्विति । नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् ।
 अनित्ये घटादनेकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यट्ति-
 संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः ॥ १०७ ॥

१ मत्पभिज्ञानि संगच्छन्ते—इति । पूर्वोक्तविनाशे सूक्ष्मरोम्पत्रावयविनि पूर्वोक्त-
 पत्रोत्पत्तेः शब्देनाभेदावगादिनी प्रत्यभिज्ञा न स्यादिति भावः । २ द्वित्वादयो
 इति । एकत्वाद्यमंशमात्रमपेक्षाबुद्धिजन्यमित्यर्थः ।

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसंभवाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चन संबन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपगम्यते । प्रथममपेक्षाबुद्धिः, ततो द्वित्वोत्पत्तिः, ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम् । ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षम्; अपेक्षाबुद्धिनाशश्च । ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्यायित्वं योग्यविशुद्धिशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाशयत्वात् । तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्यायित्वं कल्प्यते । अन्यथा निर्विकल्पकालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यान्न तु द्वित्वप्रत्यक्षं, तदानीं विषयामावात् । विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् । तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । न चापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यं, कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् । अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात् । अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते । न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं, लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतीन्द्रिये व्युत्पादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम् । सर्गादिकालीनपरमाप्त्वादावी-

असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति समवायिकारणगतभावदेकत्वमिति बोध्यम् । व्यातन्नेति । धर्मद्वयसमवियतइतिद्वित्वादिरादैर्पर्यन्ता यावत्संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या इत्यर्थः ।

१ द्वित्वप्रत्यक्षादिकमिति । द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः । आविनाशित्वद्विष्टकत्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । योग्यविशुद्धिशेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चानुगतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्यानुगतत्वाभावात्तदव्यक्तित्वेनैव नाशयनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकायांउत्तरोपेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तदव्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयप्रणोत्वकस्मरणादिति भावः ।

शरीयापेक्षाबुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनापेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादि-
कारणमिति ॥ १०८ ॥

अपेक्षाबुद्धिः केतयत आह—

अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते ।

अनेकेति । अयमेकोऽयमेकं इत्याकारिका इत्यर्थः । इदं तु
बोध्यम् । यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्यो-
त्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु त्रित्वा-
दिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते । तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्व-
जातिर्नातिरिच्यते । सेनावनादाद्युत्पद्येऽपि त्रित्वादी त्रित्वत्वाद्य-
महो दोषात् । इत्थं चेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरूपपद्यते । बहु-
त्वस्य संख्यात्तरत्वं तु तत्तारतम्याभानान्नोपपद्येतेत्यवधेयम् ।

परिमाणं निरूपयति—

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

परिमाणमिति । परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परि-
माणमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

अणु दीर्घं महच्छ्रस्वमिति तद्देद ईरितः ।

तद्यतुर्विषं अणु महद् दीर्घं इत्थं चेति—

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥११०॥

संख्यातः परिमाणान् प्रचयादपि जायते ।

तन्परिमाणम् । निन्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुपपद्यते । जायते
इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वैणान्वि-

१ अदमेक इति । तन्मत्प्रादिपादविशेषत्वात्प्रतिषेधविषयत्वादिप्रतिषेध-
त्वात्तन्मात्रात्प्रतिषेधविषयत्वात्प्रतिषेधार्थ इति भावः । २ अन्वयेऽतीति । अवि-
वर्तित्वात्प्रचयादि विजायमानादप्यतीति चार । दोषान् निवृत्तयेति अन्वया-
त्प्राप्त्यात् १.

तम् । तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचय-
जन्यं चैतपर्यः ।

तत्र संख्याजन्यमुदाहरति—

अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥१११॥

अनित्यमिति । द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति पर-
माणपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमान-
जातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् । द्व्यणुकस्वाणुपरिमाणं तु पर-
माण्युत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् । त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयम् ।
अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या
च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ ११० ॥ १११ ॥

परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ।

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥११२॥

परिमाणं तूलकादौ

परिमाणं घटादाविति । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमा-
णजन्यम् । प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति प्रचय इति ॥११२॥

नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह । नाश इति । अर्था-
त्परिमाणस्यैव । न चावयवनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यप्य-
वयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविश्लेषे तदुपचये चावयविनः प्रत्य-
भिज्ञानेषु परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम्, पर-
माणुविश्लेषे हि द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तन्नाशो च त्रसरेणु-
कनाशः, एवंक्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् । सति च
नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापल्लपितुमशक्यत्वात् । शरीरादा-
ववयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वाद्दवयविनाश आव-

शकः । न च पटादिविनाशेऽपि तन्वन्तरसंयोगात्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यं, तत्रापि वेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तु-संयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात् । किंच तन्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात्तन्वन्तररूपकारणाभावात् । तन्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् । तस्माच्च तन्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् । न च पूर्वतन्त्र एव तन्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यं, मूर्तयोः समानदेशताविरोधाच्च पटद्रव्यासंभवादेकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च । तस्मात्पूर्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात् ।

पृथक्त्वं निरूपयति—

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥११३॥

अन्योन्याभावतो नास्य चस्तार्थत्वमिष्यते ।

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥

संख्यावदिति । पृथक्प्रत्ययासाधारणं कारणं पृथक्त्वम् । तद्वित्यतादिकं संख्यावत् । तथाहि । नित्येष्वेकत्वं नित्यम् । अनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रयनाशाद्भ्रश्यति । तथैकपृथक्त्वमपि । द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः । नन्वयमस्मात्पृथगित्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते, न चास्तु पृथक्त्वं, न त्वन्योन्याभाव इति वाच्यं, रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः । नहि रूपे घटत्राधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटत्राधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परंपरासंयन्तः परम्परा इत्यत आह । अस्मादिति । ननु शब्दवैलक्षण्यमेव न त्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न, विनार्थ-

भेदे घटात्पृथगितिबद्धयो न पठ इत्यत्रापि पञ्चमीसङ्गात् । तस्मा-
द्यदर्शयोगे पञ्चमी सोऽर्थो नञर्यान्वोन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं
कल्प्यत इति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

संयोगं निरूपयति—

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईस्तिः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेव आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ११५ ॥

अप्राप्तयोरिति । तं विभजते । कीर्तित इति । एव
संयोगः ॥ ११५ ॥

तथोभयक्रियाजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।

आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥

मेपयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

संनिपातः संयोगः । द्वितीय उभयकर्मजः ।

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥

तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।

अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्

तृतीय इति । संयोगजसंयोग इत्यर्थः । तृतीयः स्यादिति
पूर्वेष्वान्वितम् । आदिमः अभिघातः । द्वितीयो नोदनाख्यः
संयोग इति ।

१ पञ्चमीसङ्गादिति । अन्योन्यामाचार्यकपरयोगस्य पञ्चमीसंयोगकस्य
नत्र सत्त्वादिति भावः । अत्र नम्या, अन्योन्यामात्र एव प्रथमत्वं न तु गुणा-
न्तरं न च घटो नैत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्याभावविशिष्टार्थपरयोग एवान्या-
राहित्यं—इत्यादिष्वेव पञ्चमीविधानात् । नञस्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्थस्य
परत्वं अन्योन्यामाचार्यकत्वमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तिनस्त्वात् ।

विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति—

विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।

एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।

हेतुमात्रविभागोत्यो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

विभाग इति । एककर्मैति । तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्ववद्रोध्यम् । तृतीयोऽपि विभागजविभागः, कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति । आद्यस्तावत् यत्र कपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः । ततो घटारम्भकसंयोगनाशः । ततो घटनाशः । ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते । तत आकाशसंयोगनाशः । तत उत्तरदेशसंयोगः । ततः कर्मनाश इति । न च तेन कर्मणैव कर्म देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम्, एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् । अन्यथा विकसैत्कमलकुड्मलभङ्गमसङ्गात् । तस्माद् यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् । न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात्पूर्व कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम्, आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽयवस्य सति द्रव्ये देशान्तर-

१ कपालरथाकाशविभागो जन्यते इति । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य मात्रकामात्रेण निरव्यभारमिरेव । कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनोत्संयोगात्तन्मर्यादा कर्मणोऽपि निरव्यभारसतिः इतरसंयोगस्यैव अत्रान्यकर्मनिरव्यभारमिति भावः । अथुमर्थ इति निचायोऽं तत इतरसंयोगजन्यः कर्मनाश इति । २ रिक्तमिति । तत्रापावच्छेदनाकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वकर्मणः गणनात्तत्र कर्मणा मृदावच्छिन्नकारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिरेव चारम्भकसंयोगवशात्तेन कर्मनाशः स्यादिति भावः ।

विभागासंभवात् । द्वितीयस्तावत् । यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् । शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वात् । अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति । अंत एव विभागो गुणान्तरम् । अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् । अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ॥ ११६-१२० ॥

परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वं निरूपयति—

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।

दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् ॥१२१॥

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादित्तीरितम् ॥ १२२ ॥

परत्वं चेति । दैशिकमिति । दैशिकपरत्वं बहुतरुमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते । एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते । अत्रावधित्वात् पञ्चम्यपेक्षा । यथा पाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः । पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति ॥१२१॥१२२॥

तयोसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।

तयोर्दैशिकरुपरत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायि कारणम् । तदाश्रये दैशिकरुपरत्वापरत्वाश्रये ।

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥

परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ।

अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥१२४॥

१ दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाह-बहुतरुति । बहुतरुसंयोगान्तरितत्व तदेव विप्रवृत्तं तद्विपरिण्यपेक्षात्तुर्दैशिकपरत्व प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ।
२ तदल्पीयस्त्वेति । अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसिद्धत्वविपरिण्यपेक्षात्तुर्दैशिकपरत्व प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ।

दिवाकरेति । अत्र परत्वापरत्वं कालिकं प्राथम् । यस्य
सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः । यस्य
न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्य एव । अत्र
कालिकपरत्वापरत्वयोः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।

तेषां कालिकदेशिकपरत्वापरत्वानाम् ।

क्रममाप्तां बुद्धिं निरूपयितुमाह—

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥ १२५ ॥

अयावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ १२६ ॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥

बुद्धेरिति । तत्रानमां निरूपयति । तच्छून्य इति ।

तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चोऽप्रमा-
प्रपञ्चः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्कादौ पीततामतिः ।

भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥

आद्य इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं यदा-
त्मन्वनकारकं ज्ञानं गौरोऽभिमिन्याकारकम् । एवं शङ्कादौ पीतः
गद्ग इत्याकारकं यद्ज्ञानं निश्चयरूपं तद् भ्रम इति ॥ १२८ ॥

किंस्विन्नरो वा स्याण्वेत्यादियुद्धिस्तु संशयः ।

तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ १२९ ॥

किंस्विदिनि । किंस्विदिति विनके । निश्चयस्य लक्षणमाह ।

तदभावेति । तदभावानकारकं तन्वकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥ १२९ ॥

संशयं लक्षयति—

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ।

साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥

स संशय इति एकधर्मिकैर्विच्छेदाभावाभावप्रकारं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । ययोश्चैस्तरत्वं स्यात्पुरुषसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्यात्पुर्न वेति संदिग्धे । एवमसाधारणधर्मज्ञानमपि कारणम् । यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वेन शब्दे गृहीतत्वाच्छब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणं, शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात् । किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते, संशयस्तु मानस एवेति । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किंतु संशये धर्मिज्ञानं धर्मान्द्रियसंनिकर्षो वा कारणमिति ॥ १३० ॥

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥१३१॥

दोष इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणम् । प्रमां प्रति गुणः कारणम् । तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः । तेषां कारणत्वमन्यव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वं तु अनुमानात्सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसाधारणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं, पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्यले पित्तदोषसत्त्वाच्छङ्खत्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धा-

१ एतद्धर्मिकेति । इदमर्थो वदितरमावन्तौ इति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणादे-
कधर्मिकेति—एकधर्मिणावच्छेदकविशिष्टविशेष्यत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ।

च्छब्दे न श्वेत्यज्ञानमतः पितादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं
 तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं, तथाप्यन्वयव्यतिरे-
 काभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारण-
 त्वस्यापि सुवचत्वम् । तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह । पित्तेति ।
 क्वचित्पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः । क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे
 दूरत्वं दोषः । क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा
 दोषा अननुगता भ्रान्तिजनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान्दर्शयति-
 प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।

संनिकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः ॥१३२॥

पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।

शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ १३३ ॥

शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।

गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥

प्रत्यक्षे त्विति । प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः ।

अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवमत्रेऽपि

ज्ञेयम् । प्रमां निरूपयति । भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२-१३४ ॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमि रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतां-
 शेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विशेष्यकम् ।

तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् १३५

१ गुणस्यापीति । तथा च पितादिदोषाभावनयेऽपि विशेषणवद्विशेष्यमन्ति-
 क्त्वरूपगुणाभावात् शब्दे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न गुणस्यान्यथासिद्धिरिति
 भावः २ एवमत्रेऽपि ज्ञेयमिति । उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् । शाब्दबोधे
 योग्यतायाः तात्पर्यं वा प्रमेव गुण इति भावः ।

प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् ।

तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः । अथैवं स्पृते-
रपि प्रमात्वं स्यात् । ततः किमिति चेत्तथा सति तत्करणस्यापि
प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न, यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणात्वेन
विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यम् । येन संबन्धेन यद्वा तेन संबन्धेन
तद्विशेष्यकत्वं तेन संबन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपा-
लादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्वि-
कल्पकं प्रमा न स्यात्तस्य सप्रकारकत्वाभावादत् आह । न प्रमेति ।
ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न, प्रति-
योगिव्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् । न
च वृक्षे संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्तत्र संयो-
गाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं, तत्र संयोगा-
भावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाच्छस्यस्थाननुगमाच्छेषणाननु-
गमेऽपि न क्षतिः ।

प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥

प्रमात्वमिति । प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति
वदन्ति । तत्र गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाच्चज्ञानप्रामाण्यं तेनैव
गृह्यते इति । भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता
प्रत्यक्षा तैसा च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन

१ मन्वेव रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह-तद्विशेष्य-
कत्वे सतीति । तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वज्ञानमित्यर्थः । २ प्रामाण्यं
न स्वतो ग्राह्यमिति घटेन स्वतो ग्राह्यत्वं निदिध्यते तत्र स्वतस्त्वकारिण के इत्या-
काङ्क्षायाभाह-प्रमात्वं हीति । ३ स्वप्रकाशत्वादिति । स्वविषयकत्वादित्यर्थः ।
तेनैव गृह्यते इति । ज्ञाने गृह्यमाणे तन्निष्ठज्ञानत्वादियमवतन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि
पदे वापकाभावात्प्रमते सर्वं ज्ञानमय घटो घटमई जानामीत्यायाकारकमिति
भावः । ४ तथा चेति । अयमत्रानुमानप्रकार-इयं ज्ञातता घटविशेष्यकत्व-
प्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् या यद्वृत्तिर्यत्प्रकारिका
ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वात्वा यथा पदे घटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति ।

ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् । अतो ज्ञानवित्तियेद्यो विषयः । तन्मतं दूषयति न स्वतो ग्राह्यमिति । संशयेति । यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदाऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयः । तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम् । तथा हि । इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा । इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यं, पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् । तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुमहत्त्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रमाळक्षणे तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं ध्यर्थम्, न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजेत्या न स्यात् तत्र मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं, तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्, सत्यरजतस्यले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्तदेव कारणम् । अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रहः स एव कारणमिति, न चाऽन्यथाख्यातिः संभवति, रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसंनिकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न, सत्यरजतस्यले प्रवृत्ति मति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः फलमत्त्वादन्यत्रापि

१ भ्रमजग्येति । न्यायनये भ्रमजन्या प्रवृत्तिस्त्रय मते न ह्यारित्यर्थः । भ्रमस्यान्यथाख्यातिः तत्र रङ्गगोचरविमंशदिरजतार्थिप्रवृत्तौ । रजते इदं रजतमिति ज्ञानकाले रजतभेदाग्रहसत्त्वादिसंवादिप्रवृत्तयापत्तिवारणाय दोषाधीनेत्युक्तम् । न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानाभिनिष्ठरजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदाग्रहस्य दोषाधीनत्वादिति भावः ।

तन्वन्वनात् । न च संसादिनट्टौ तन्वारणं विगंसादिनट्टौ च
 भेदाग्रः काष्णमिति वाच्यं, सैशयेन मृष्टिमात्रे तस्य हेतुत्व-
 पत्त्यनात् । इत्ये च रद्वे रजनन्विशिष्टपुद्गलनुरोयेन ज्ञानव्यसण-
 प्त्यागमिदन्वनेऽपि न क्षतिः कल्पयुक्तगौरवस्यादोषत्वात् । किंच
 यत्र रद्गरजनयोरिमे रजो रद्वे पेति ज्ञानं जातं तत्र न कारण-
 बायोऽपि । अपि च यत्र रद्गरजनयोरिमे रजनरद्वे इति ज्ञानं
 तत्रोभयत्र युगपन्मृष्टिनिट्टौ स्यातां, रद्वे रद्गमेदग्रहे रजो
 रजतमेदग्रहे चान्ययाग्यातिमयात् त्वन्मवे दोषादेव रद्वे रजन-
 मेदाग्रहस्य रजते रद्गमेदाग्रहस्य च सत्त्वात् । विद्यानुविति प्रति
 भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जन्महे बह्विव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुवितिनिरा-
 पाथा । यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके बह्विव्याप्य-
 धूमज्ञानमनुवित्यनुरोधादापतितम् । सैयमुभयतःपात्रा रज्जुः । इत्थं
 चान्ययाग्याती प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रद्गं रजततपात्रेदिपिन्यनुभवा-
 दिति संक्षेपः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पूर्व व्याप्तिरक्ता तद्गरोपायस्तु न दर्शित इत्यनस्तं दर्शयति—
 व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ।

हेतुव्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥ १३७ ॥

व्यभिचारस्येति । व्यभिचारग्रहः सहचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे
 कारणम् । व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः
 कारणमित्यर्थः । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता ।
 भूयोदर्शनं तु न कारणं व्यभिचारासूक्तौ सङ्गर्धनेऽपि क्वचिद्या-
 प्तिग्रहात् क्वचिन्न्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपपुन्यते ।

१ तापयेनेति । संसादिविगंसादिभेदेन वायव्यकारणभावद्वयमपेक्ष्य प्रकृतिसां
 विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पनात्तापयेनेत्यर्थः । तथाच तापयमानकचात्पुत्तर्कस्य
 तपात्राग्रयोगकरविति भावः । २ रजताचेदपि सन्निवर्षांभावात्तान्याग्याति
 संभवतीति प्रमात्रोक्तं इत्युपपत्तयति इत्थं चेति ।

यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षवायकृतकौश्ले-
क्षितः । तथाहि । वह्निविरदिष्यपि धूमः स्यादिति यद्याशङ्का
भवति तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसंभानान्निव-
र्तते । यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात्कारणं विना कार्या-
नुत्पत्तेः । यदि च क्वचित्कारणं विना कार्य भविष्यति तदाऽहे-
तुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत्तदा सा व्याघातादप-
सारणीया । यदि कारणं विना कार्य स्यात्तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं
भोजनस्य वा नियमत उपादानं तत्रैव न स्यादिति । यत्र स्वत
एव शङ्का नावनरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तद्विदमुक्तं तर्कः
क्वचिच्छङ्कानिघर्नेक इति ॥ १३७ ॥

इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधि निरूपयति—

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।

स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥

साध्यस्येति । साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभि-
मताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः । ननु स इयामो मित्रातनयत्वादित्यत्र
शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावा-
च्छ्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात्, एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य-
र्थाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतहृत्पचत्वं नोपाधिः स्यात्प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु
सत्त्वात्तत्र च रूपामावात्, एवं ध्वंसो विनाशी जन्पत्वादित्यत्र
भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावेऽपि सत्त्वात्तत्र च
भावत्वाभावादिति चेन्न । यद्दर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्दर्माव-
च्छिन्नमाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् । मित्रातनयत्वावच्छिन्न-
श्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजन्यत्वं तद्बच्छिन्नसाधनाव्यापकं च ।

१. स इयाम इति । काकः इयामो मित्रातनयत्वादित्याश्रित्यर्थः । तेन वक्ष्य-
माणेन ध्वंसो विनाशी जन्पत्वादित्यनेन न पीनकृत्यम् । अस्य साधनावच्छिन्न-
शाकपाकजन्यत्वादिति अस्य साधनरूपपदउपमावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् साध्य-
व्यापकत्वप्रसारादपि श्यामत्वस्येति ।

एवं पक्षधर्मवद्भिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम् ।
वद्भिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकं च । एवं ध्वंसो विनाशो
जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वम् । सद्देतो
तु एतादृशो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं
तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चाव्यापकं किञ्चित्स्यात् । व्यभिचारिणि
तूपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यत्रोपाधिगुण्यं साध्यव्यभि-
चाराधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साध-
नस्य चाव्यापकत्वमुपाचेरन्ततः संभवतीति ॥ १३८ ॥

अत एव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति—

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ।

हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ १३९ ॥

सर्वेति । स्वमुपाधिः स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभि-
चारितेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

उपाधेर्दूपकताबीजमाह—

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

व्यभिचारस्येति । उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभि-
चारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः । तथाहि । यत्र शुद्धसाध्य-
व्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैव उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभि-
चारानुमानम् । यथा धूमवान् बहोरित्यादौ बहिर्धूमव्यभिचारी,
तद्वापकर्तृन्धनसंपोगव्यभिचारित्वादिति । व्यापकव्यभिचारिणो
व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् । यत्र तु किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्य-
व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभि-
चारानुमानम् । यथा स श्यामो मिश्रातनयत्वादित्यादौ मिश्रातन-
यत्वं श्यामत्वव्यभिचारि, मिश्रातनये शाफपारुनत्वव्यभिचारिता-

१ व्यभिचारिणित्तिनि । बाधुः प्रत्ययो द्रव्यव्यभिचारिणो प्रापकत्वव्यभिचारि-
धिकरणत्वमात्मा इन्द्रजलपान्मर्षोपाधिगुण्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं भागं
तत्पुनरुपाधिगुण्यव्यापकत्वव्यभिचारिणोऽप्युपाधिगुण्यव्यापकत्वव्यभिचारिणित्तिनि ।

दिति । वायानुनीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात्स्वय्योपातकत्वाच्च नोपाधिः । वायोनीतस्तूपाधिर्भवत्येव । यथा वह्निरनुष्णः कृतम्बादित्यादौ प्रत्यक्षेण वद्वानुष्णत्वग्रहे वहीतरत्वमुपाधिः । यत्र तूपादेः साध्यव्यापकता संदिश्यते स संदिग्धोपाधिः । पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथं कसंभवायानुरोधात् । केचित्तु सत्यतिपक्षोत्पापनमुपाधिफलम् । तथाहि । अयोगोलकं धूमवद्ग्रेरित्यादावयोगोलकं धूमाभाववद्ग्रेन्व्यनाभावादिति सत्यतिपक्षसंभवात् । इत्थं च साधनव्यापकोऽपि क्वचिदुपाधिः । यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवच्चादित्यादावनुष्णाशीतस्पर्शवच्चम् । न चात्र स्वरूपासिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यं, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांख्यात् । अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः ।

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥ १४० ॥

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

तत्र सम्यग्भिना व्याप्तिबोधं शब्दादिवोधतः ॥ १४१ ॥

शब्दोपमानयोरिति । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् । शब्दोपमानयोस्त्वनुमानविषयैव प्रामाण्यम् । तथा हि । दण्डेन गामानयेत्यादिर्नोस्मिन्नपदानि यजेतेत्यादिर्बेदिन्नपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि भाषाङ्गादिमत्पदकद्रम्यत्वाद् घटमानयेति पदकद्रम्यवत् । यद्वा । एते पदार्था मियःसंसर्गान्तो योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत् ।

१ स्वस्थापानकस्याहेति । उपाधिमात्रस्य दूषकत्वस्यापानकत्वादित्यर्थः । पक्षेतरयोः उपाधिषु सर्वत्रानुमाने पक्षेतरत्वयोः उपाधेः समवायानुमानमात्रोपपत्ता यत्त्वा द्यभिचारानुमावाधीनयोः उपाधेः कृतत्वस्यार्थभेदादिति भावः । २ वायोनी मन्विति धूमवत्पक्षे साध्यत्वमप्या कर्तव्यं साध्यव्यापकत्वेन त्रिविधं दूषणम् । ३ संदिग्धोपाधिरिति । पक्षे साध्यत्वदेशेन साध्यव्यापकताग्राहकत्वपक्षेतरत्वेन ननुवादिनि भावः । ४ इत्थं चेति । सत्यतिपक्षोत्पापनमुपाधिफलमिति भावः ।

दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गवयव्यक्ति-
प्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, असति वृत्त्य-
न्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । असति च वृत्त्यन्तरे, वृद्धैर्यत्र
यत्प्रयुज्यते तत्र तत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् । यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्ति-
निमित्तकम् । यद्वा, गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादि-
त्यनुमानेन पक्षधर्मताप्रलाहवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिद्धयति ।
तन्मतं दूषयति । तन्न सम्यगिति । व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्द-
बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । नहि सर्वत्र शब्दत्रयणानन्तरं व्याप्ति-
ज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किंच सर्वत्र शाब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं
कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्यले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध
एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥ १४० ॥ १४१ ॥

त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।

द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेस्त्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादयोच्यंते ।

त्रैविध्यमिति । अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यति-
रेकव्यव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयी । यथा
घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ । तत्र हि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्दि-
पक्षासत्त्वम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी । यथा पृथिवी इतरेभ्यो
भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ । तत्र हि जलादित्रयोदशमेदस्य पूर्व-
मनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् । सत्सपक्ष-
विपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी । यथा बद्धिमान्धूमादित्यादौ । तत्र सपक्षस्य
महानसादेर्विपक्षस्य जलहृदादेश्च सत्त्वादिति ।

तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यति-
रेकव्याप्तिं निर्वक्ति—

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥१४३॥

साध्याभावेति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-
मित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्संबन्धेन यद्वच्छिन्नं प्रति येन
संबन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृतद्वर्मावच्छिन्नाभाववत्तान्नात्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
तद्वर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति । इत्थं च यत्र विशेषणतादि-
संबन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्याभावे गृह्यते तत्र गन्याभावाभावेनेत-
रत्वान्यन्ताभावः सिध्यति । यत्र तु तादात्म्यसंबन्धेनेतरव्यापकत्वं
गन्याभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति ।
स एवान्योन्याभावः । एवं यत्र संयोगसंबन्धेन धूमं प्रति संयोग-
संबन्धेन बद्धव्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृतद्वर्माभावेन जलहृदे संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमा-
भावः सिध्यति । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं
कारणम् । केचिन्तु व्यतिरेकसहचारज्ञान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणम् । यत्र व्यतिरेकसहचाराद्याप्तिग्रहस्तत्र
व्यतिरेकीत्युच्यते । साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव ज्ञायतां पश्चा-
त्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥१४४॥

अर्थापत्तिरिति । अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति केचन
मन्यन्ते । तथाहि । यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीविन्त्वं ज्योतिःशास्त्रा-
द्वचनं जीविनो गृह्यामन्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो
गृह्यामन्त्वं बहिःमन्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःमन्त्वं कल्प्यत इति ।
तदनुमानेन गतार्थत्वाद्येभ्यने । तथाहि । यत्र जीविन्त्वस्य बहिःसत्त्वं
गृह्यमान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृह-
मन्त्वात्वात्वाद्बहिःमन्त्वनुमिती भासते । एवं पानो देवदत्तो दिवा
न भुङ्क्ते इत्यादौ पानन्यस्य भोजनव्याप्यत्वात्पानमात्रोपपन्नमिदौ

दिवाभोजनशये रात्रिभोजनं सिध्यतीति । अभावप्रत्यक्षस्यानुभवि-
कत्वाद्नुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् । किंचानुपलम्भस्याज्ञातस्य
हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात्प्रत्यक्षत्वम् । ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपल-
म्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेत-
ग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वान्छब्द एवान्तर्भावात् ।
यत्र च व्याख्यादियहस्तत्रानुमितिरेवेति ॥ १४४ ॥

सुखं निरूपयति—

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ।

सुखं त्विति काम्यमभिलाषविषयः । धर्मेणेति । धर्मत्वेनै
सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः ।

दुःखं निरूपयति—

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५॥

अधर्मेति । अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः ।
प्रतिकूलमिति । दुःखत्वज्ञानादेवं सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय
इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

इच्छां निरूपयति—

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥१४६॥

निर्दुःखत्वे इति । इच्छा द्विविधा फलविषयिणी उपायविष-
यिणी च । फलं तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फल-
ज्ञानं कारणम् । अत एव पुरुषार्थः संभवति । यज्ज्ञातं सत्स्ववृत्ति-
तयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं
फलतोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् ॥ १४६ ॥

१ धर्मत्वेनेति । इदं च प्राचां मतेनोचम् । नवीनमते तु वित्तं विनायमा-
नन्दं मत्तेनि धन्या भगवति नित्यसम्पत्तिदौ धर्मस्य कार्यभावच्छेदकं जन्यसुखत्वं
सुखत्वावान्तरजातिर्वेति बोध्यम् ।

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् ।

तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥

चिकीर्षेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीञ्छ चिकीर्षां पाकं कृत्या साध्ययामोति तदनुभवात् । चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तद्धेतुरिति । अत एव दृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् चिकीर्षा ॥ १४७ ॥

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका ।

बलवदिति । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । अतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा । बलवद्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये । तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥

तदहेतुत्वेति । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः १४८
द्वेषं निरूपयति—

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्वेषस्य कारणम् ।

द्विष्टसाधनतेति । दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । तेन नान्तरीयदुःखजनकं पात्रादौ न द्वेषः ।

प्रयत्नं निरूपयति—

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ।

प्रवृत्तिश्चेति । प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोर्नियतमेतान्प्रयत्नत्रैविध्यं इत्यर्थः ।

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तया ॥ १५० ॥

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।

चिकीर्षेत्यादि । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धिनेन चिकीर्षाभारात् प्रवृत्तिरिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञाना-

दिवद्वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां
 प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति । कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरुवः ।
 तथाहि । ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षित-
 मस्ति । सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या, इच्छायाः स्वमकारमका-
 रफधीसाध्यत्वनिपमात् । चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वमकारिकेच्छा ।
 तत्र कृतिसाध्यत्वमकारस्तत्प्रकारकज्ञानं चिकीर्षायां तद्वारा च
 प्रवृत्तौ हेतुर्नत्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः । कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्ड-
 लानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः । ननु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
 चेन्न, तदभावापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य लघुत्वात् । न च द्रव्योरपि
 हेतुत्वं, गौरवात् । ननु त्वन्मतेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजने चैत्यव-
 न्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः । कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न, स्वविशेष-
 णवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि याग-
 पाकादौ कामना स्वविशेषणम् । ततश्च बलवदनिष्ठाननुबन्धिकाम्य-
 साधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानम् । ततश्च प्रवृत्तिः । रसश्च भोजने न प्र-
 वर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च शौचा-
 दिकं पुरुषविशेषणम् । तेन शौचादिज्ञानार्थिनकृतिसाध्यताज्ञानाच्च
 प्रवृत्तिः । ननु तदपेक्षया लाघरेण बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनता-
 विषयककार्यताज्ञानत्येनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं चेतो-
 त्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्वेपविषयदुःखाज-
 नकत्वं वेति चेन्न, इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्जातुमशक्यत्वा-
 त्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् । असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य
 च साधनत्वम् । नचैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते, तस्मा-
 त्कालभेदादुभयं ज्ञायत इति मैवं, लाघवेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्ट-
 साधनत्वं सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् । न च साध्यत्वसाध-
 नत्वयोर्विरोधो यदा कदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकैकदा

१ एकैवेति । इदं च ज्ञानान्वयि ज्ञानाद् ज्ञानसंभवात् । मूलायनवगाहित्रोऽपि
 वृषः संयोगीतिज्ञानस्याद्वभाविषयतया अन्वयाप्यष्टोर्ज्ञानं स्वावच्छेदकविषयकत्वे-
 वेति नियमे मानाभावात् पूर्वोपदोष इति श्लेषम् ।

साध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् । न च्यास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति
 ज्ञानं प्रवर्तकमनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । किंतु यादृशस्य पुंसः
 कृतिसाध्यं यदृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते । तेनौ-
 दनकामस्य तसाधनताज्ञानवत्स्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्य-
 स्तादृशश्चाहमिति प्रतिसंधाय पाके प्रवर्तत इत्याहुस्तन्न । स्वरूपित-
 ल्पिपादिप्रवृत्तौ यौवने कामोज्जेदादिना संभोगादौ च तद्भावात् ।
 इदं तु धोष्यम् । इदानींतनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकं तेन भावि-
 यौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिस्तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् । एवं
 तप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् । प्रवर्तते च
 रोगदूषितचित्तो विपादिभक्षणे तदानीं बलवदनिष्ठानुबन्धित्वा-
 ज्ञानात् । न चास्तिकस्यागम्यागमनशुभवादिप्रवृत्तौ कथं बलवद-
 निष्ठाननुबन्धित्वगुद्धिर्नरक्षसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यम्, उत्वटरा-
 गादिना नरक्षसाधनताधीतिरोधानात् दृष्ट्यादौ तु कृतिसाध्यता-
 ज्ञानाभावात्तत्र चिन्तीर्षाप्रवृत्तौ, किंत्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् ।
 कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा धोष्या । तेन जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राण-
 पञ्चमसञ्चारे न प्रवृत्तिः । इत्येव प्रवर्तस्त्वानुरोधाद्विषैरपीष्टसा-
 धनत्वादिप्रमेवार्थः । इत्थं च विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न
 श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते । नन्वहरहः संध्यामुपासीते-
 त्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम्, न चार्थवादिकं धर्मलोकादि
 प्रत्ययाभावात् वा फलमिति वाच्यं, तथास्ति काम्यत्वे नित्यत्व-
 दान्वापत्तेः । कामनाभावे चारणापत्तेः । इत्थं च यत्र फलश्रुति
 म्नार्थवादमात्रमिति चेन्न । ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनेमिचित्तकत्व-
 योरिव नियन्त्रकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् । नच कामनाभावेऽकरण-
 तापत्तिः, त्रिकायस्तरयाठाद्यादिषु कामनासद्धारस्यैव कल्पनात्,
 न तु घेदयोश्चित्तकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति संभवति स्पष्टसाधनत्वम
 विज्ञाय तादृशकार्यताज्ञानमहमेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् । यद्यपि
 फलापूर्वं फलमिति तत्रपि न कामनाभावेऽकरणापत्तेस्तौन्यात् ।

कामनाकल्पने त्वार्थवादिकफलमेव रात्रिसंन्यायात्कल्प्यताम्,
अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते ।

एवम् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

एवम् ।

दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।

इति श्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु । न च पितृप्रीतिः कथं फलं
व्यधिकरणत्वादिति वाच्यं, गयाश्राद्धादाविवोदेत्यसंबन्धेनैव
फलजनकत्वस्य क्वचित्कल्पनात् । अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितफलय-
नुष्ठानकर्तव्यीत्युत्सर्ग इति । पितृणां मुक्तये तु स्वस्य स्वर्गादिफलं
यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् । पण्डा-
पूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति नहि तत्सुखदुःखाभाववत्स्वतः पुरु-
पायौ न वा तत्साधनम्, प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदि-
त्यम्, यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तद्भावे तद्-
भावः । एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे दुःखभागभावसत्त्वं तद्भावे तद्भाव
इति योगक्षेमसाधारणकारणताया दुःखभागभावं प्रत्यपि सुवच-
त्वात् । एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखभागभावेहेतुत्वमिति । ननु न
फलञ्च भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कैयं नञर्थान्वयः, इष्टसाधनत्वाभावस्य
कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न, तत्र बाधा-
दिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः, किंतु बलवदनिष्ठाननु-
बन्धित्वमात्रं तद्भावश्च नञ्चा बोध्यते । अथवा बलवदनिष्ठाननु-

१ रात्रिसंन्यायारिति । तथाहि रात्रिसंन्यायार्थानां ज्योतिर्गौरित्पारिवार्थयो-
त्पन्नकर्मणां फलनिष्ठासाधामत्पन्तास्तत्स्वर्गादिकल्पने गौरिवादिभक्तिन्यायान-
वादेन प्रतिनिष्ठन्तीह वा एता रात्रीरन्यन्तीत्यप्येतादस्तौ प्रतिष्ठेव फलमिति
सिद्धान्तितं तथाप्यार्थवादिकब्रह्मलोक एव फलं टायवादिष्यं । २ विध्यर्थे
नपमिति । विध्यर्थेनर्थायोः नपमन्वय विध्यर्थेऽसाधनत्वात्प्रवृत्तनर्थाभा-
वस्य फलजनकत्वे नपमन्वय इत्यर्थः ।

बन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाधत्वं वि यर्थः । तदभावश्च
 नत्रा बोधमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्रा
 म्यति । ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं बन्धवद्विष्टाननु-
 बन्धित्वपर्येः श्येनस्य मरणानुबन्धव्यापारस्य हिंसात्वेन नरनसा-
 नन्वान्, न च वैयन्वान्न निषेध इति वाच्यम्, अभिचारे प्रायश्चित्तो-
 पदेशान्, न च मरणानुबन्धव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्ग-
 कारस्य कूपकर्तृश्च हिंसकन्नापत्तिर्गन्धमात्रमक्षयजन्यपरणेषे स्वात्म-
 वपन्नापत्तिश्चेति वाच्यं, मरणोद्देश्यकृत्वस्यापि विशेषणत्वाद्,
 अन्योद्देश्यकृत्सिद्धनाराचद्वतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति
 चेन्न, श्येनवारणायादृष्टाद्वारन्येन विशेषणान् । अत एव काशी-
 मरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वं । न च साक्षान्मरणजनक-
 स्यैव हि हिंसान्वं श्येनस्तु न तथा किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यं,
 खड्गाघातेन ब्राह्मणे प्रणयान्परपरया मृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित्तु
 श्येनस्य हिंसा फलं न तु मरणम् । तेन श्येनजन्यखड्गाघातादिरूरा
 हिंसाऽभिचारपदार्थः । तस्य च पापजनकत्वम् । अतः श्येनस्य
 वैयन्वात्यापाजनकत्वेऽपि अग्निमेषाप प्रतिशपाय सन्तो न प्रवर्तन्त
 इत्याहुः । आवायास्तु आप्नाभिभायो वि यर्थः । पाप कुर्या इत्यादा-
 वाह्यारूपेणैवावाचित्ववद्विष्टाप्रस्येणैवाचित्व व्यापान् । एव
 च स्वर्गनामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गनामकृतिमा यतया आक्षेप
 इत्यर्थः । तत्राक्षेपेतेष्टमायन्वादिस्मनुमायं प्रवर्तते । कर्तृभयप्रणे
 तदभावान्न प्रवर्तते । यन्तु वेदे पौरुषेणैव नाभ्युपैति त प्रति
 विधिरेव तावद्भे इव श्रुतिवृत्तार्थाः पुयोगे मानम् । न च कर्तृस्मरण
 वाचनं कपित्थणादादिभिरप्रपर्यन्त कर्तृस्मरणार्थेन प्रतीयमान-
 त्वात् । अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृवन्वापत्तेः तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति

१ अत्रमायति । अत्र च दासो मम स्वगणानस्य बन्धवनिष्ठानुबन्धीत्या
 एव मन्वनिष्ठाप्यनवात्तनेप्यपालत्वात् मन्वापरिमाप्यनप्यपालमडोवनव
 दिग्दन्तानमवदयत् ।

चेद्रेदेऽपि 'छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्' इत्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव ।
एवं "प्रतिपन्वन्तरं चैषा धृतिरन्या विधीयते" इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा ।

शिवादिऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः ॥

इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् । न च पौरुषेयत्वे भ्रमादिसंभवाद-
प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं, नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् । अत एव
पुराणान्तरस्य भ्रमादिसंभवात् कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य ।
किंच वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सुतरां तत्संदर्भस्य वेद-
स्यानित्यत्वमिति संक्षेपः । उपादानस्येति । उपादानस्य सप्त-
वायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति ।

निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्विष्टसाधनताधियः ॥ १५१ ॥

निवृत्तिरिति । द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिं प्रति जनकत्व-
मन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः ॥ १४९-१५१ ॥

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।

यत्न इति । जीवनयोनियत्रो यावज्जीवनमनुवर्तते । स
चातीन्द्रियः ।

तत्र प्रमाणमाह—

शरीरे प्राणसंचारे कारणं परिकीर्तितम् ॥ १५२ ॥

शरीर इति । प्राणसंचारो हि अधिकःश्वासादिः यत्रसाध्यः ।
इत्थं च प्राणसंचारस्य सर्वस्य यत्रसाध्यत्वानुमानाव्यत्यक्तयत्र-
चात्राचातीन्द्रियप्रसिद्धिः । स एव जीवनयोनिर्षत्रः ॥ १५२ ॥

गुरुत्वं निरूपयति—

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्रव्ये तु तत् ।

१ सर्वस्येति । एतत् यन्मात्तन्व्यादभविद्यत्वेन वृष्टात्तेन प्राणमश्वा-
श्वाच्छेदेन सर्वं प्रोक्तयन्व्यादुपादानमिति भावः ।

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये त्रित्यमुदाहृतम् ॥१५३॥
तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि ।

अतीन्द्रियमिति । अनित्य इति । अनित्ये द्यशुकादौ
तद्रस्त्वपसमवायि, असमवायिकारणम् । पतनाख्य इति ।
आद्यपतन इत्यर्थः ।

द्रवत्वं निरूपयति—

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥
सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ।

सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं
चेति । द्वितीयं नैमित्तिकम् ।

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते ॥ १५५ ॥

परमाणाविति । जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः । अन्यत्र
पृथिवीपरमाणादौ जलद्रव्यशुकादौ च द्रवत्वमनित्यम् । कुत्रचित्ते-
जसि कुत्रचित्पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वम् ॥ १५३-१५५ ॥

नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ।

नैमित्तिकमिति । वह्नीति । अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं
द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च
वर्तते इत्यर्थः ।

द्रवत्वं स्पन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥

द्रवत्वमिति । हेतुरिति । असमवायिकारणमित्यर्थः ।
संग्रहे मञ्जुकादिमंयोगविशेषे तद्रवत्वं म्लेहसदिनमिति बोद्धव्यम् ।
तेन द्रवमुवर्गादीनां न संग्रहः ॥ १५६ ॥

म्लेहं निरूपयति—

स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽव्ययविन्यसौ ।
तेत्यन्तरे तत्प्रकर्षाद्बहनस्थानुकूलता ॥ १५७ ॥

स्नेह इति । जले इति । जल एवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । ननु पृथिव्यापि तैले स्नेह उपलभ्यते, न चासौ जलीयः, तथा सति दहनयातिकूल्यं स्यादत आह । तैलान्तर इति । तत्प्रकारास्नेहप्रकारात् । तैले उपलभ्यमानस्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वाद्येरा-
नुकूल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः ॥ ५७ ॥

संस्कारं निरूपयति—

संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेन ।

संस्कारेति । वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः ।
मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् ॥ १५८ ॥

मूर्तमात्र इति । कर्मजवेगजभेदाद्देवो द्विविध इत्यर्थः । शरी-
रादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते । तेन च पूर्वकर्म-
नाशस्तत उत्तरं कर्म । एवमप्येवमपि । विना च वेगं कर्मणः कर्म-
प्रतिपत्त्यनुत्पत्त्यात्पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेग-
वता कपालेन जनिते षटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः ॥ १५८ ॥

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ध्वपि ।

अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् १५९

स्थितिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशारादीनां
परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति ।

१ असौ तैले प्रतीदमानः स्नेहः अर्थायः तैलान्तरात्प्रकारात्प्रति । तथा
मनि तैलान्तरात्प्रकारात्प्रति । दहनयातिकूल्यं स्यादत आह । तैलान्तर
इति । तत्प्रकारास्नेहप्रकारात् । तैले उपलभ्यमानस्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वाद्येरा-
नुकूल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः ॥ ५७ ॥
२ तैले उपलभ्यमानस्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वाद्येरा-
नुकूल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः ॥ ५७ ॥
३ स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ध्वपि । अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् १५९
स्थितिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशारादीनां
परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति ।

चतुर्षु सित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति
भावः । असौ स्थितिस्थापकः । कचिदाकृष्टशाखादौ ॥ १५९ ॥

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।

उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥

भावनाख्य इति । तस्य संस्कारस्य । उपेक्षानात्मकज्ञानात्म-
स्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तम् । तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चय
इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः ।
ननु स्मरणं मत्पुपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वम्, तेनोपेक्षाद्रिस्यले न
स्मरणम्, इत्थं च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न,
विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः
सिद्धत्वात् । किंचोपेक्षास्यले संस्कारकल्याणाया गुल्वात्संस्कारं
प्रति चोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् ॥ १६० ॥

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

असौ संस्कारः । तत्र प्रमाणं दर्शयति—स्मरण इति । यतः
स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते । विना ध्यापारं
पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यात्स्वस्वध्यापारान्यतराभावे
कारणत्वासंभवात् । न च प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृति-
त्वापत्तिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । परं त्वनुद्भुदसंस्कारा-
त्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्भुदसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव
प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः ।

अदृष्टं निरूपयति—

धर्माधर्माददृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम् ॥ १६१ ॥

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।

१ परं स्विति । स्वमतेऽन्तरात्पनीयन्मृत्विभ्यश्चातुर्वृद्धसंस्कारस्य हेतुत्वक-
ल्पनेमन्मते तु प्रत्यभिज्ञायां तदेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरात्स्मृतिव्यविश्वन्पने
प्रत्यभिज्ञायां तदेतुत्वकल्पने च तत्रापि चैव गौतमविरचनान्तरसः स्वचिनः ।

मीतिरेव फलमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवतामीतिर-
संभवाच्च । देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्मीतिरेनुद्देश्यत्वाद् । मीतेः सुख-
स्वरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् । जन्यसुखादेस्तत्राभावात् ।
तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन
लक्ष्यते ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।

अधर्म इति । नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां
च साधनमधर्म इत्यर्थः ।

तत्र प्रमाणमाह—

प्रायश्चित्तादिनाशोऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ १६३

प्रायश्चित्तेति । यदि अधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिना-
शपत्वं न स्यात् । नहि तेन ब्रह्महृन्नादीनां नाशः प्रतिग्न्यो वा
विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वादिति भावः । जीवेति ।
ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः ॥ १६३ ॥

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।

इमौ धर्माधर्मा वासनेति । अतो ज्ञानिना कृते अपि मुकुट-
दुष्कृतधर्मणी न फलापात्नमिति भावः । ज्ञानादपीति । अपिना
भोगपरिमहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्माशङ्कत्वं 'नाशुक्तं
सायत्रे कर्म फलसोऽतिश्रान्तरपि' इति वचनविरोधात् । इत्थं च
तत्त्वज्ञानिनां श्रुतिनि कायच्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन तस्य इति
चेन्न, तत्र भोगस्य चेदबोधितनाशसोपलभ्यत्वात्, कथमन्यथा
प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः । तदुक्तम् ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणांत्यादिना ।

सायन्ने चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे । इति ।

ननु तत्त्वज्ञानिनस्त्वादिं शरीराश्रयानं सुखदुःखादि च न
स्यात्ज्ञानेन च सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न, मार्गधेतरकर्मणा-

मेव नाशात् । तत्रच्छरीरयोगजनकं हि यत्कर्म तत्पारब्धं तद्रभि-
प्रायमेव नाशुक्तमिति वचनमिति ।

शब्दं निरूपयति—

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥१६४॥

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।

सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥१६५॥

वीचीतरङ्गन्यायेन तद्दुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

शब्द इति । नभोवृत्तिराकाशसमरेतः दूरस्थशब्दस्याग्रहणा-
दाह । श्रोत्रेति । ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कप-
मुत्पत्तिरत आह । वीचीति । अद्यशब्दस्य बहिर्देशदिगवच्छि-
न्नोऽप्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं
क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति ।

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ १६६ ॥

कदम्बेति । आद्यशब्दादशब्देषु दश शब्दा उत्पद्यन्ते ।
तैश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्त इति भावः । अस्मिन्मते गौरवाद्युक्तं
कस्यचिन्मते इति ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनपसंगतम आह—

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।

उत्पन्न इति । शब्दानामुत्पत्त्यादविनाशमन्यवशाद्विनाशनित्य-
त्वमित्यर्थः ।

सोऽप्यं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७॥

ननु स एवायं ककार इत्यादिन्यभिप्रायान्छब्दानां नित्य-
त्वम्, इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपेणैव आह । सोऽप्यं क
इति । साजात्यमिति । तत्र मन्वपिज्ञानस्य वस्तुवर्तीत्वम्

विषयो न तु तद्व्यक्त्यमेदो विषयः उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थं च
द्वयोरपि प्रतीत्योश्चमत्वमिति ॥ १६७ ॥

ननु सजातीये सोऽप्यपिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह—
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।
तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मृतं हि नः ॥१६८॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृतकारिकावली समाप्ता ॥

यदौषधं मया कृतं तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शना-
दिति भावः ॥ १६८ ॥

इति भीमदामहोपाध्यायत्रिशाविंशत्सप्तमहाध्यायकृतश्रीविश्वनाथपञ्चानन
महाभाष्यविरचितार्यां सिद्धान्तसूत्रावल्यां गुणनिरूपणम् ।

॥ समाप्तम् ॥

श्रीविश्वनाथपञ्चानन
समाप्तम्
१६८

१ इत्यर्थमिति । इत्याहप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोस्त्वर्थः । अथ मीमांसका स
ध्यायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादन्तावत्काञ्चनप्रत्ययस्य शिष्यीकृतत्वे
मान्तराश्रयवृत्तादिनाऽप्येतेन भागकाश्याद्वृत्तनिर्णयत्वमिति ।